

Greguss Ágost Szarvason

A Mezőberényből Szarvasra áttelepített gimnázium tevékenységének azt a mindössze 5-6 éves időszakát, a mely a szabadságharcot közvetlenül megelőzte, a történetíró *Nádor Jenő* és *Benka Gyula* joggal nevezte az iskola fénykorának. Aligha volt másik olyan intézménye az országnak, amelyik mind szellemi-szemléleti vonatkozásban, mind szervezeti felépítésének korszerűsítését, mind a tanulói létszám hihetetlen méretű növekedését tekintve, hozzá hasonló ugrásszerű és látványos változáson ment át.

Nem hihető, hogy mindezt az új székhely nagyobb vonzereje okozta. Erre nem is hivatkozik senki. A hatalmas tanyavilággal bíró (Kondoros és Csabacsüd területe is hozzátartozott még), lélekszámra kétségkívül nagyobb Szarvas a maga kb. 1000, többnyire vályogból épített, nád- és zsúpfedeles belterületi házával nem nyújthatott sokkal szebb és kulturáltabb környezetet, mint Berény. Még a századfordulón sem igen. *Ifjú Neumann* (Nádor) *Jenő* 1900-as összesítése szerint az akkori 4900 (ebben benne vannak a tanyák is) házból 4538 volt még mindig a teljesen vályog (vagyis az alap is) és 3971 a nád- és zsúpfedeles épület.

Az iskola anyagi helyzete, tárgyi, dologi ellátottsága, sivár felszereltsége sem ígért kedvező fordulatot. Tanulóinak száma nem érte el a 100-at. Nem javultak számottevően az ország gazdasági viszonyai sem. A fennmaradt dokumentumok szerint a diákok toborzásának a módjában sem mutatkozott lényeges minőségi különbség. Nincs nyoma annak, hogy a két nevelő: *Benka György* és *Molitorisz Adolf* — esetleg az egyházmegye papsága — megkülönböztetett aktivitást fejtett volna ki a tanulóifjúság Szarvasra csalogatása érdekében. Az sem érzékelhető, hogy e célból újszerű, hangzatos reklámfogásokat alkalmaztak volna.

A hamarosan megkétszereződő tanulói létszám okát nem itt, hanem mindenekelőtt a pedagógiai szempontból friss, modern gondolkodású, széles látókörű tanárok alkalmazásában kell keresnünk és látnunk. Azaz nem anyagi, hanem „emberi tényezők” eredményezték azt a példátlan mennyiségi és minőségi változást, amely rövid élettartama ellenére is külön fejezetet érdemelt ki az iskola történetében.

A „költészet és tudomány keltette lelkesültség” jegyében indult és „trombitaharsogással” zárult korszaknak három kiváló pedagógusa volt: *Vajda Péter*, *Ballagi (Bloch) Mór* és *Greguss Ágost*. Nekik köszönhető, hogy mérhetetlenül megnőtt az érdeklődés az alig-alig tengődő, már-már elnéptelenedő alföldi gimnázium iránt. *Vajda* eszményien vonzó nyitottsága, önzetlen áldozatkészsé-

ge, merész plebejus-demokrata politikai elvektől táplált buzgó tenniakarása, pompás tervező- és szervezőképessége, *Ballagi* sokirányú érdeklődése és magabiztos felkészültsége, nagy tudományos hírneve, *Greguss* européer látásmódja, filozófiailag megalapozott szisztematikus gondolkodása és szenvedélyes közéletisége tette kedvelté és kívánatosná a szarvasi diákéletet, úgyannyira, hogy az iskolabizottság könnyebben hevülő tagjai már egyenesen „kerületi liceumi” rangra kívánták emeltetni a kis tanodát.

Lázás tevékenység színtere lett egyszerűen az iskola. Értelmet kapott benne a munka. A nagy triász mellett példamutató szorgalommal dolgozott a jelentős pedagógiai ismereteiről és nem mindennapi didaktikai felkészültségéről híres *Pecz Gyula*, meg a tankönyveket író, szigorú *Molitorisz Adolf*, de nem maradt el mögöttük, legalábbis lelkesedésre nézve, a legkisebbeket — a két grammatikai osztályt — oktató, szilárd munkafegyelmű *Benka György* sem.

Greguss 1846-ban került le az Alföldre, amikor *Vajda Péter* váratlan halála után az egyházi vezetők nem tudták igazgatónak megnyerni sem *Bajzát*, sem *Fényes Eleket*, sem *Tatay Istvánt*. Általános volt ugyanis a vélemény — ennek *Ballagi* adott legnyomatékosabban hangot egy *Székács József*hez írt levelében —, hogy a tanulók tömeges távozását csak nagy tekintélyű tudósok, esetleg országosan elismert kiváló nevelők akadályozhatnák meg.

Az alig több mint 20 éves ifjút, Greguss Ágostot az a *Stromszky Ferenc* dunánineni szuperintendens ajánlotta az egyházmegyei iskolai bizottság figyelmébe, aki 1836-ban — a protestáns önkormányzat elvét is védelmezve — édesapja: *Greguss Mihály* (1793—1838) ügyében is közbenjárt, amikor őt radikális politikai elvei és filozófiai nézetei miatt a kormány el akarta mozdítani állásából. A pályakezdő Gregussnak természetesen nem volt, nem lehetett még országos neve 1846-ban. Biztató ígéret volt csupán. A tekintélyes pártfogónak jól kellett tehát ismernie képességeit, ha adott helyzetben mellette tette le a garast.

A Greguss név a progresszív gondolkodású apa révén vált ismertté, s nemcsak a Felvidéken. A felismert igazsághoz következetesen ragaszkodó bátor tanár előbb Eperjesen, majd Pozsonyban tanított. Úttörő jellegű filozófiai, társadalombölcseleti, politikai műveit sokan ismerték, hírét kiváló tanítványok százai — köztük *Kossuth Lajos* is — vitték szét az ország különböző vidékeire. Külön tanulmányt érdemelne annak vizsgálata, milyen mértékben követte a fiatal Greguss apja ateista színezetű forradalmi radikalizmusát. Mennyiben hatotta át lelkét radikális antifeudalizmusa, mit és mennyit kölcsönzött esztétikájából és mindenekelőtt a „politikai tudományok enciklopédiájá”-ból, amelyet a lektor: *Sztrókey Antal*, veszedelmes írásnak tartott, „tilalmas gúnyiratnak” minősített, mivel a „feudális békák széttörését” követelő szerző a szabadság fogalmán nemcsak az osztrák uralkodóházzal szembeni nemzeti függetlenséget értette, hanem a nép szabadságát is a nemességgel szemben.

Az eleinte orvosi tanulmányokat végző, de a családi hagyománytól — az írói-pedagógusi pálya vonzásától — szabadulni képtelen Greguss Ágost (1825—1882) mindig mély tisztelettel gondolt korán elhunyt apjára, „a magyar szelleme és szabadelvűsége okán sok üldözést szenvedett” tanárra, aki „ágostai hitű iskoláinkban első (volt), ki a magasabb, nevezetesen bölcsészeti tárgyakat

is hazai nyelven adta elő”. Öccse, *Gyula* fölött a *Kisfaludy Társaságban* 1870. február 5-én tartott emlékbeszédében is hálával ismerte el, hogy „megőrzött szavai későbbi tétovái közepett irányt jelöltek számára”. Merész gondolatoktól terhes értekezései, amelyek zömmel kéziratban maradtak, feltehetően még inkább. Kiadásukat gyermeki és hazafiúi szempontból egyaránt elsőrendű kötelességének tartotta. 1852-ben tett is kísérletet reá — a már kiszedett és kötésre váró példányokat azonban elkoboztatta a hatóság.

Határozott elhivatottságot érezve már diák korában irtózott a középszerűség rémétől, és nagy becsvágygal képezte magát. Nem sokkal apja halála után, amikor a család a szintén megözvegyült nagymamához Rozsnyóra költözött át (anyai nagyapja a gimnázium alapító igazgatója volt), túlbecsülve erejét és nem érzékelve tisztán a feladat mekkoraságát, már az foglalkoztatta, hogy „a magyar dráma útjának egyengetése” céljából lefordítja és társaival lefordíttatja „valamennyi korszak és nemzet java színműveit”. (Mondanunk sem kell, ez a nála összehasonlíthatatlanul kedvezőbb szervezési lehetőséggel rendelkező *Nagy Ignác*nak, a *Színműtár* szerkesztőjének sem sikerült, pedig ő 1839 és 1843 között 48 füzetet: összesen 56 „eredeti és fordított művet” jelentetett meg.) A drámaíráshoz és a dráma szolgálatához azonban élete végéig hű maradt. Nemcsak értékes ismertetéseket és irányadó elméleti cikkeket írt (elsők között ismerte fel a *Bánk bán* értékeit), hanem több vígjátékot is (*A lángész*, *Levél*, *Nőbiztatás*), jóllehet azokat nem fogadta kegyeibe sem a kritika, sem a közönség. Az első kettő csak mint könyvdráma válhatott ismertté, minthogy az előadás és az idegen nyelvre való fordítás jogát önmagának tartotta fenn a szerző. Nem valószínű, hogy a darabok színpadi bemutatására tett volna bárki is ajánlatot Gregussnak. Különösen az elfogultsággal egyáltalán nem vádolható *Arany János*nak a *Szépírodalmi Figyelőben* megjelent bírálata után, aki a *Levél* című verses drámáról ilyeneket írt: „... hogyha a mű minden más tekintetben jeles volna is, a nyelv és verselés pongyolasága, hibás és kelleetlen volta elrontaná hatását; de csak azt mondjuk, hogy ha a nyelv szabatos, erőteljes, eredeti és magyar volna is, ha a verselés maga a könnyűség, csín, elegancia és harmónia volna is, az indoklás hibái s a jellemek halvány rajza, következetlensége s tehát valótlansága elrontana mindent. Tulajdonképp itt a baj...”. Más szóval: nem talált semmi értékeset benne. Ekként zárta be kritikáját: jobb lett volna, ha Greguss „nem is fogott (volna) kidolgozásához”. Az álzseni *firkászokat* kipelengérező *Lángész* sem jutott jobb sorsra. Szomorú gyengeségeire, különösen a vígjáték és a szatíra — a polémia során alkalmazott szóhasználatával: a *tudományos rajz* és a *torzkép* közötti minőségi különbségből eredő ellentmondásos cselekménybonyolításra és elhibázott jellemzésre pedig többek között *Jókai* hívta fel a figyelmet népszerű lapjában, az *Ústökösben*. Egyedül 4 felvonásos színjátékát, a *Nőbiztatást* adták elő a *Nemzeti Színházban*. Ezt is csak egyszer — 1862-ben. Többször nem igényelte a közönség. Színpadi sikereket tekintve nem volt több szerencséje műfordításaival (*Corneille: Cid*, *Shakespeare: Az athéni Timon; Szeget szeggel* stb.) sem.

Mintha csak dédelgetett álmának elengedhetetlen előfeltételét kívánta volna biztosítani, az iskolai latin és görög mellett már ifjan elsajátította az angol és a német, később pedig jó átlagszinten az olasz, a spanyol és a portugál nyelvet.

Joggal tételezhetjük fel, hogy élete eperjesi és pozsonyi szakaszában megtanult szlovákul is.

Kulturált „európai” akart lenni. Nem kozmopolita. Megszabadulni a nemzeti bezárkózásból fakadó szűk szemléleti korlátoktól. Megérteni és elsajátítani a nyugati civilizáció gazdasági-társadalmi vívmányait, a legmodernebb filozófiai áramlatokat és politikai elveket, tökéletesen magáénak érezve és életelvül elfogadva *Vörösmarty Szózatának* nagy igazságát: hazánk sorsa nem lehet független a „népek hazája nagy világ” sorsától. Ezzel valójában apja nyomdokaiba lépett, ki a történelmi fáziseltolódással nem törődve, olyan haladó gondolati elemeket igyekezett meghonosítani gondolkodásrendszerünkben, amelyek fejlettebb társadalmi-politikai viszonyok gyümölcsei lévén, kapitalista termelési mód hiányában nem tapadhattak szorosan egyetlen hazai mozgalomhoz sem.

Magvető volt ő is, akárcsak apja: *Greguss Mihály*. De amíg az többnyire előkészítetlen talajba szórta az eszmemagvakat, és nem volt sok reménye, hogy a termést be is takaríthatja, addig ő olyan földre vetett, amelyet *Tessedik Sámuel*, *Magda Pál* és *Vajda Péter* tört fel, és több évtizedes gondos munkával készített elő. Valójában ők tették fogékonnyá az új iránt a szarvasi népet. Nekik, a korszerű gondolkodásmód kialakításában elévülhetetlen érdemeket szerző nagy elődöknek, köszönhetett a legtöbbit a szabadságharc korának szarvasi nemzedéke. Nélkülük el sem képzelhető, hogy 1848. március 23-án ezekkel a kétségkívül elfogult, büszke szavakkal tudathatta volna *Toldy Ferenc*ccel Greguss: „A mi illeti politikai mozgalmainkat, ezekben vetélkedhetik Szarvas Pesttel, csak hogy itt még csalják a népet néhányan, kik polcon szeretnének maradni”.

Nem volt hegeli értelemben vett „világtörténelmi egyén”, aki a „történelmi szükségszerűséget” felismerve, tudatos következetességgel teszi azt saját egyéni céljává és feladatává, s kitart mellette haláláig. Sem új tanokat alkotó és megfogalmazó korán jött „lángelme”, akinek történelmi szerepéről és szükségszerű magányosságáról az *Életképek* 1847-es évfolyamában és joggal híres esztétikai tanulmányában: *A szépészet alapvonalai*-ban (megjelent 1849-ben) részletesen is kifejtette véleményét. Csak a „világsszellem eszköze”, a koreszme jó meghallója és közvetítője, a polgári átalakulás lelkes patrióta szószólója volt, ki nem ismervén közelebbről a paraszti nyomort és kiszolgáltatottságot, nem a gazdasági-társadalmi viszonyokban fedezte fel a történelmet formáló erők indítékait, hanem a szellem sajátos mozgásában. Ezért nem állhatott közös eszmei alapon a földet és a föld révén jogot követelő tömegekkel, ha a végső célt tekintve nem is mutatkozott jelentős különbség közöttük.

Saját kora fontos erkölcsi parancsának tartotta a felvilágosodás hármasszavának: a szabadság, egyenlőség, testvériség elvének politikai győzelmét és gyakorlati érvényesítését. Kiváló elmék nevelték erre. Apján kívül például a természeti, történelmi, szellemi világot állandó mozgásban lévőnek ábrázoló, mindenkinél jobban tisztelt teoretikus: a polgári társadalom belső dialektikus ellentmondásait (a gyárak és a manufaktúrák a nagy gazdagság — nagy szegénység alternatíváját szülik) helyesen érzékelő, objektív idealista *Hegel* és a túlvilágot az idealizált földi léttel azonosító, ateista *Feuerbach*, de tanítómesterének vallhatta a valláskritikát politikai síkra átvivő radikális *Bruno Bauert* meg

a bibliai csodákat megtagadó s Jézust egyszerűen vallási rajongónak nyilvánító *D. F. Strausst* is, nem beszélve roppant népszerű hallei professzoráról: *J. E. Erdmann*ról, aki magát a hegelianizmus utolsó mohikánjának nevezte, továbbá a szívéhez közel álló szocialista *L. Blanc*ról, aki azért támadta hevesen az uralkodó társadalmi rendet, mert az „jogtalan egyedáruságok”-ra s velük a munkások elnyomására építi hatalmát. Elméleteik mély hatást gyakoroltak a filozófiai-társadalompolitikai problémák iránt különös érdeklődést tanúsító fiatalemberre.

Lelkében tartós nyomot hagyott a kétely, úgyannyira — ahogy ezt hallei barátja, a svájci *Gottlieb Stier* feljegyzéseiből tudjuk — „nem szívesen járt a teológiára, hacsak nem tanulhatott közben világ-, kultúr- és irodalomtörténetet”. Inkább *Fr. Tholuck* szerda esti teológiatörténeti előadásait látogatta (ekkor vívta elvi csatáját *Strauss Jézus életé*-ről írt elmélkedése ellen), és csak „akkor hagyta el a termet, amikor az előadó mondanivalója végéhez érkezően, épületes bibliai intelmekkel fordult hallgatóságához.”

Ebben a pezsgő szellemi-szemléleti környezetben formálódott ki Greguss határozott panteista látásmódja. Kialakulásában nagy szerepet játszottak barátjaival folytatott eszmélető vitái is. Ez az istent a természettel azonosító, azaz személytelen princípiumnak tekintő filozófiai tan jelentős állomás volt a gondolkodás materializálódásának útján. A tudomány önállósulásának — a hit uralma alóli felszabadulásának — sajátos megnyilatkozási módja. *Feuerbach* szellemes paradoxonában így ábrázolta kettős kötöttségét: „A panteizmus a teológiának szükségszerű következménye — a következetes teológia; az ateizmus a panteizmus szükségszerű következménye, a következetes panteizmus.” Vagyis lényeges és kikerülhetetlen stáció az idealista múlt és a materialista jövő közötti úton.

A panteista elveket képviselő Greguss Szarvason, hol előtte *Vajda Péter* hasonló módon gondolkodott, talált módot arra, hogy nagy eszményképeinek a szellemét mind nyomtatásban megjelent verseiben, cikkeiben és tanulmányjaiban, mind közéleti tevékenységében, mind iskolai oktató-nevelő munkájában érvényesítse. Különösen 1848—49-ben, amikor a márciusi forradalom szabad folyást engedett a liberális gondolatoknak. Ekkor a radikális balszárny ideológiájával azonosulva merészen áthágta az iskolai előírásokat. Legalábbis erre következtethetünk az 1848. szeptember 26-án felvett egyházmegyei közgyűlési határozatból, amely „kellő rendelkezésre” hívta fel a gyűlés résztvevőit, „miután *Gerő Ákos* (azaz Greguss Ágost) a szarvasi Főiskolában logikának rendes tanára *oly elveket hirdet, melyek jelenleg sem az állam, sem az egyház érdekeivel nem férnek össze*”.

A későbbi jegyzőkönyvekből nem világlik ki: volt-e foganatja *Kristófi Soma* esperes előterjesztésének (természetesen az indítványozó kilétére sem derül fény), s felhagyott-e Greguss „az új elvek terjesztésével . . . tanítói magasztos rendeltetését csak tartván szemel előtt”. Nem valószínű, hiszen nem sokkal később, a gimnáziumi könyvtár állományának gyarapítását és minőségi fejlesztését elősegítendő, többek között *Kant*, *Fichte*-, *Schelling*-, *Hegel*- és *Louis Blanc*- művek beszerzését javasolta a főhatóságnak.

Erre a pedagógiai tevékenységre is kiható szélsőbalos magatartásra alapozhatta 1893-ban *Greguss Ágost forradalmi versei-ről* szólva *S. E.*, az *Alföld* cikkírója: „A fiatal Greguss Ágost . . . csupa tűz és láng volt, aki 1848-ban túltett a későbbi forradalmak petroleurjén és szocialistáin”. Ezért becsülte mindenkinél többre az általunk már többször is emlegetett, örök elégedetlen szarvasi *Simon István*, aki „idétlen vagdalkozásai” közben egyedül neki, a „pákosztos és kapzsi” embernek kegyelmezett, így vélekedvén róla és írói munkásságáról: „A *Futár*, *Edzdalok* jelesek mondtam, ezekkel tudjuk, hanyadán lettünk. Greguss tűzfő. Örülök, hogy van neki a világon!” (Idézeteinket *Pándi Pál*: „*Kísértetjárás Magyarországon*” című művének jegyzetapparátusából vettük. I. kötet).

Dolgozatírásra is valójában ez a tény ösztönzött bennünket. Tudtunkkal *Czóbel Ernő* világított rá elsőként, milyen egyoldalúak a róla készített portrék, okkal nehezményezvén, hogy az életrajzírók „Greguss életéből egyszerűen kismetszték azt a rendkívül termékeny harmadfél esztendő, melyet a nagy forradalom előtt lázas írói munkában a szarvasi liceum tanáráként töltött el, amikor az országgyűlések és hírlapok szabadelvűségét messihi magá mögött hagyó radikalizmussal követeli a régi társadalom felforgatását, amikor türelmetlenül és bizakodással izgat forradalmi cselekvésért, amikor kikezdi nemcsak a rendi, hanem a polgári társadalom alapjait . . .” Igaza volt. Ezt a Gregusst csakugyan nem ismerték és nem ismertük. Ezt az időszakot és ezt a munkát nem elemezték a régi értékelők. Ennek a roppant színes írói-költői-közéleti tevékenységnek akarunk emléket állítani mi is ebben a fejezetben, túlmenve azon a képen, amelyet az I. kötetben található „*A Vajda Péter nevét viselő gimnázium első ötven éve (1802—1852)*” című iskolatörténetben adhattunk róla.

Halle és a német egyetemek tagadhatatlanul elveinek radikalizálásához segítették hozzá a súlyos elmaradottságunkra rádöbbenő Gregusst. Ránevelték az elvek tiszteletére, elfogadtatták vele a tudomány mindenhatóságának teóriáját, esztétikai vizsgálódásainak kulcspontjává emelték azt a tételt, hogy „az esznek kell uralkodnia a szív felett”, s „még a higgadt vizsgálat és ítélet folytán elismert tekintélyt” sem illetheti „vak behódolás, . . . csak ésszerű tisztelet”. Vagyis az érzelemnek elenyészően kis motiváló erőt engedett az ember megismerő tevékenységében. Egyrészt tehát felerősítették benne a németországi élmények és tapasztalatok az uralkodó társadalmi renddel szembeni elégedetlenséget, a gyökeres társadalmi átalakulás iránti vágyat — a valódi haladást egyre inkább a szellemi haladásban látva —, tudatosították a szabadságért vívott eszmei harc szükségességét, másrészt rászoktatták a sémákban és kategóriákban való gondolkodásra, a tanult képletek könyörtelen alkalmazására és tiszteletére. Vagyis a tudomány elméleti kérdéseinek a vizsgálatában örömet találó majdani teoretikus itt kapott kedvet és határozott elvi alapot, szakmai indítást az elemző rendszerezésekhez, még hozzá olyan fogékony korban, amikor az ifjúi hév, a váratlan felismerés keltette mámoros öröm sokszor ragadtatja végletes következtetésre, könnyű általánosításokra, hangzatos ítéletek levonására — ha úgy hozza a sors, látványos leszámolásra is — a maga szellemi erejében és igazságában bízó, könnyen bíraskodó tehetséget.

Czóbel Ernő fentebb említett nagyszerű tanulmányában, a *Greguss és a 48-as forradalom*-ban helyesen érzékelté ezt a szemléleti kettősséget. Legfeljebb a végső következtetésével nem értünk egyet. Világosan leszögezte — s ebben nem is tévedett —, hogy költőnket a 40-es években ugyanazok az eszmények lelkesítik, ugyanazok a nyomorúságok kínozzák, melyek Németországban *Herweghet, Freiligrathot, Becket*, nálunk *Petőfit, Erdélyi Jánost*.” Majd a magyarázó jegyzetben így folytatta: „*Petőfi* ellen intézett támadása nem azt jelenti, hogy mások voltak a politikai és társadalmi törekvései!” Az egész kifakadást az magyarázza, hogy Greguss, aki nagyon is egynek érezte magát a pesti liberális írókkal, „Pesttől távol, magányosan és elszigetelten élt, és nem tudott rá módot találni, hogy társaságukhoz kapcsolódjék. Vidéki szűkösségén elkeseredve nagyon panaszkodik is a *Futár* első cikkében a pesti írók *céhgögje* ellen. Ezért támadja a legnépszerűbb *Petőfit*”.

Elismerjük: attól függetlenül, hogy addig sem élt soha Pesten, lehettek ilyen érzései. Véleményünk szerint azonban *Czóbel* tetszetős elmélete csak félig-meddig igaz. Annyit készséggel elfogadunk, hogy Greguss súlyosan elmarasztaló, minősíthetetlenül lekezelő, értetlen és érthetetlen kritikájának nem lehettek politikai nézetkülönbségből eredő okai. A megvizsgált 12 versből ugyanis egy sem tartozott az ún. politikai költészet körébe. Abban viszont erősen kételkedünk, hogy a lesújtó kritikában a vidéki ember keserű fájdalomra tört volna utat magának a pestiek *céhgögje* láttán, s ezért támadt Greguss tehetetlen dühvel elybarátjára, a „legnépszerűbb költőre”, akiről 2 évvel korábban — a reá zúduló értetlen, elmarasztaló kritikák idején — éppen ő írta az egyik legelső, lelkes, ám értőn objektív méltatást. Ez lélektanilag is kizárt. Két ok tűnik csak elfogadhatónak: vagy egy esetleges egyéni sérelem, vagy egy új esztétikai irányelv, amelynek következetes végiggondolása régi ítéletének megváltoztatására készítette; másképp nem érthető, miért *szaggatta cafatokra* volt eszményképe verseit. Ha valóban a *céhgög* fájt volna neki, úgy ennek egy célravezető kemény hangú szatirikus cikkben nyomatékosabban adhatott volna hangot a Szarvason megjelent *Futár* hasábjain.

Igaz, egy oldalvágás erejéig helyet kapott a gondolat Greguss szárnalmas pamfletjében (*Petőfi Sándor költeményei egy kötetben*), amely nagyképp magabiztossággal, a tévedhetetlen ítész fölényével igyekezett lejárni *Petőfit* és költészetét. Szónokias érveléssel így támadt rá a vidékieket lekezelő pesti írókra: „Ti, boldogtalan pestiek! Mikor fogjátok már egyszer belátni, hogy nem ti vagytok a világ közepe?, hogy nem ti mozgatjátok a világot, hogy nem ti vagytok *Archimedes* pontja? Ti *Archimedes* görögtüze vagytok, mely vízbe mártva ég! Önzés, vakság, érzetlenség, gög uralkodnak köztetek: hogy meritek magatokat boldogoknak mondani?”

A pártoskodás vádjá, az tudniillik, hogy *Petőfiék* „az irodalom országában kárhozatos kizárólagos aristocratia után vágnak”, s „sanctuariumaikba” csak azokat fogadják be, akik „nekik hízelegni tudnak”, már *Szeberényi* támadása óta ismert. Sőt, a pozsonyi *Hírnök* — élén *Csató Pállal* — már a *Vörösmarty—Bajza—Toldy* triász ellen is alkalmazta. Gregussnál azonban nem lett, nem lehetett irányító elvvé a gondolat, hiszen a *Futárnak* ugyanebben a számában még a közeledés gesztusát is kifigurázta. Sajátos helyesíráásával — szabályait a

Villanykák előszavából ismerjük — idézzük igazolásul: „*Petőfi* verset írt *Arany János*hoz; mi következik ebből? *Arany János* visszaír *Petőfi Sándornak*”. (Talán az fájt neki, hogy ő nem kapott verses levelet?) Ez pedig eleven cáfolata annak, hogy *Petőfi* lekezelte a vidéki tehetségeket. Greguss otromba gúnyolódásán (melléfogásán?) legfeljebb az a körülmény enyhíthet, hogy szarvasi tanár korában, 1847-ben még nem ismerhette fel a nagyszalontai költő zsenijét, és nem olvasta az irodalomba szenzáció erejével berobbanó nagy művét: a *Toldit*.

De nem hihetünk *Czóbel* feltevésének helyességében már csak azért sem, mert a fővárosi írók-költők táborában sem volt egység, ennél fogva erős pesti öntudat sem igen alakulhatott ki köztük. *Meltzl Hugó: Dr. Gyulai Pál, mint a Petőfi-irodalom megalapítója* (1876) című tanulmányában sorra vette a költő vidéki és fővárosi ellenzékét, s felsorolásában több volt a fővárosi, kezdve *Nádaskay Lajossal* és a langymeleg kritikát író *Toldy Ferenc*cel, folytatva *Hazuchával* és *Petrichevich Horváth Lázárral*, majd *Nagy Ignáccal* és a „magyarkák” névtelen szerzőjével, aztán a *Honderú* és a *Pesti Divatlap* hasábjain jelentkező szekunder és terciér „nádaskayanizmus” irányítóival: *Zerffy Gusztávv*al, *Vahot Imré*vel, *Császár Ferenc*cel, hogy csak a fontosabbakat említsük. Elképesztően sokan acsarkodtak rá. Nem tévedett *Palágyi Menyhért*: „Ha egymás mellé rakjuk azt a sok becsmérlő és gyarló cikket, pamphletet és pasquilt — állapította meg róla írt művében —, melyet 1845 és 1847 tájékán zugirók, álbarátok, poétasterek, bérelt tollak, de nagyképű aesthetikusok is zúdítanak *Petőfi* egyénisége és költészete ellen, akkor ez érdekes sajtóművekből olyan, a maga nemében páratlan kis irodalom alakul ki, aminővel sem azelőtt, sem azután költészetünk egyetlen nagyját sem tisztelték meg. És bámulatos, hogy ezek a legkülönbözőbb motívumokból eredő támadások vagy piszkolódások mennyire egy húron pendülnek. Közös tartalmuk, hogy *Petőfitől* ugyan egyéni tehetséget avagy genialitást megtagadni nem lehet, de ő voltaképpen csak népköltő, ki magasabb poézishoz nem ért, s a népiességet fölcserélvén a prózaiassággal, durva nyerseségekbe, betyáros szókimondásokba, sőt aljas obscoenitásokba téved”. Hasonló érvel kérté vissza *Vahot Imre* nagybátyja: *Kossuth Lajos* is az *Életképek*hez beküldött kéziratát 1847-ben, kijelentvén, hogy „nem kíván egy poéta mellett figurálni”. Mint tudjuk, erre reflektált így *Petőfi*: „Vagyok én is olyan ember, mint ő, s még örülni fog, ha az én nevemmel együtt fogják említeni az övét is”.

Nos, kizárólag ezért az általánosításért idéztük *Palágyi* okos és találó megálgapítását. Greguss ugyanis úgy állt be az ellenzék soraiba (nem hisszük, hogy „bérelt tolla” lett volna), hogy azonosult nézeteikkel. Önmutogatónak tartotta *Petőfi*t lelke nyílt kitarulkozásáért, költőietlennek témái köznapi közvetlenségéért, trágár fenegyerekeskedésnek minősítette népi kiszólásait, mélyen elítélte természetesen áradó népi stílusát. Nem becsülte benne többé „a természet tövises vadvirágát”, s nem vallotta tehetségvédő szándékkal és féltéssel:

Ki vagy választva milliók közül!
A képzeletnek tünde bájvidéki
Neked jutottak osztályrészedül,

most képteremtő fantáziáját — a természet őszinte szeretetén és iránta érzett intim viszonyán alapuló csodás képzeletét is ócsárolta, és megtagadta azt a ragyogó képzeletvilágot, amelyről így vallott a költő 1846-ban:

Az én képzeletem nem a por magzatja,
Mennydörgés volt apja, villámlás volt anyja,
Csecsemő korában sárkánytejet szopott,
Ifjú korában oroszlánvért ivott.

Bizonyára nem tévedünk, amikor azt állítjuk, hogy a német esztétikai elvek sterilizálták és torzították el Greguss eredetileg helyes, reális látását. Ahogy fentebb is említettük már, nem volt, nem lehetett azonos élményanyaga a dolgozó parasztsággal, ezért nem is várható el, hogy — haladó politikai elvei és törekvései ellenére — a plebejus népiesség helyes értelmezője és megingathatatlan védőügyvédje legyen.

Kiindulási elvét — amely hasonló volt az *Erdélyi Jánoséhoz* — reálisnak és igaznak tartjuk. A *Kisfaludy Társaságban* tartott székfoglaló előadásában, 1860-ban, a népköltészet-műköltészet kapcsolatáról ezeket a figyelemre méltó gondolatokat mondta: „Az elcsenevészett műköltészet kicsinyes és félénken a zsarnoki idomokhoz ragaszkodva, melyeket csak néhány kiválasztott érthet és élvezhet, a hűbéri államra emlékeztet, . . . ,mely a jogokat csak kiváltságok alakjában ismervén, csak kevesek birtokába ereszti, a nagy vulgust pedig kizárja belőlük”. Ez a költészet „a kisebbség érdekeinek kedvez a többség fölött, s magában hamar megvénhed és elerőtlenedik . . . *A műköltészetnek a népköltészet forrásához kell járulni, hogy tartalomban, idomban gyarapodjék, hogy me-revségét ruganyosság, bágyadtságát elevenség váltsa föl*”. Majd a kortárs költészet általános jellemzésére tért rá, s így folytatta: az utolsó évtized gyakorlatilag azt akarta bizonyítani, hogy „a költészet csak népköltészet”. Ennek eredménye az lett, hogy „*illelmes, tisztább szabásu ruházatát elvetvén, a népköltészet pongyolájába öltözött*, ennek azonban csak külső látszatát bírta majmolni, lényeges belső sajátságait pedig: a naivság báját, az érzés valóságát és őszinteségét magáévá nem tehette, sőt éppen ellenkezőleg, szenvedett, hazug érzelme-ket vallott, amikor pedig naiv akart lenni, bárgynak tűnt fel, ami a népköltészetben épen népies, az nála póriássá, ami benne költői, az köznapiássá változott; a természetesség nyerseséggé, a természetesség hajhászata épen természetlenséggé, a könnyűség féktelenséggé, alaktalansággá fajult”. Valójában ugyan-ekkel a jelzőkkel illette 1847-ben *Petőfi* költészetét is.

Végül azonosulva *Herder* tézisével, így zárta le elmékedését: „A népköltészet-nek okvetlenül műköltészetté kell fejlődni; de midőn ez utóbbi magát a népköltészet által megifjítja, nem vetkőzhetik ki műköltészeti jelleméből, s a kezdetleges költés közvetlen és ösztöni szépségéért nem adhatja cserébe az öntudatos alkotást, a kiszámított és szabályos szerkezetet, az arányok és idomok tisztaságát, a kidolgozás biztonságát és szabatoságát; szóval a természetért nem áldozhatja föl magát a művészetet”. Vagy ahogy *A szépsézet alapvonalaiban* állította: „A művészet feladata: maradandót, örököt, állandót előhozni; azért *csak a művészi szépség az igazi szépség*”. Azt, hogy a népművészetnek s benne a

népköltészetnek van-e más rendeltetése, mint hogy a nagy művészet (költészet) frissítő erőforrása legyen, itt nem elemezte már.

Gregussnak a népköltészet—műköltészet viszonya mindig kedves témája volt, többször elmélkedett róla. Mi azért hivatkoztunk éppen erre az előadására, mert idevágó nézeteit ekkor és ebben a tanulmányában összegezte a legvilágosabban. Egy-egy gondolata már a szarvasi ténykedése idején megjelent *A szépzészet alapvonalaiban* is helyet kapott; szelleme pedig következetesen érvényesült benne. Érdemes figyelni rá, hogyan kommentálta művét — az „első magyar rendszeres széptant” a *Kisfaludy Társaság* részéről 1847. szeptember 25-én felkért lektor: *Szontágh Gusztáv*. Ezt a végső konklúziót vonta le: „... e széptanban a német *aesthetikát magyar nyelven reprodukálva találom*, a német *aesthetikát*, a mint most létezik fény- és árnyoldalaival. Magyar tudományos írótól többet nem lehet kívánni annál, mint hogy tudományát azon fokra állítsa, mellyen az a világ irodalmában áll”. Tegyük hozzá: különösen ha olyan fiatal, mint ő volt.

Az első kötetben lévő szarvasi iskolatörténetben szóltunk már róla, hogy Greguss az irodalmi népiesség csúcsát *Kisfaludy Károly* verseiben vélte felfedezni, s ez többé-kevésbé meg is felel a fenti teóriának. A nagy patrónus: *Toldy Ferenc* is, ki *Meltz* szerint „legszívesebben *Kisfaludyzálni* szeretne volna a költészetet”, hasonlóan vélekedett, s ki mert ellentmondani a nagy tekintélyű irodalomtörténésznek? Említettük azt is, hogy Greguss *Petőfit* és költészetét nem méltatta figyelemre se a *Futár* cikkeivel egy időben írt és a *Kisfaludy Társaság* pályázatára beküldött *A szépzészet alapvonalaiban*. Talán mert holmi rövid életű, múló dicsőségű „népköltő”-nek tartotta már, vagy mert nem tudott szabadulni a német ízlés béklyójától? Tény, hogy nem készített portrét róla a *Pesti Napló* hasábjain 1853—55 között publikált *Jeles írók csarnoka* számára sem. Ezt azonban nemcsak azzal magyarázhatjuk, hogy nem vállalta egy újabb véleményváltoztatás kockázatát — ez ugyanis szakmai hitelét nagyon aláásta volna —, vagy mert művészileg nem találta alkalmasnak reá, hanem azzal is, hogy a központi hatalom szigorúan tiltotta *Petőfi* nevének és költészetének nemcsak a propagálását, de még az emlegetését is.

Vele szembeni makacs értetlensége márcsak azért is váratlan, mert a *Th. G. Stier*-rel közösen fordított (Halléban Greguss tanította magyarra), s 1846-ban Lipcsében kiadott *Ungarische Volkslieder*ben többnyire jól érzékelték a magyar népdal sajátosságait. Ilyen dalokat fordítottak le németre, hogy népünk ízlését, erkölcsét és gondolkodásmódját megismertessék a nyugatiakkal: *Tisza partján vagy egy hajó; Bort ittam én, boros vagyok; Erdő, erdő, de magos vagy!; Akinek nincs szeretője; Úgy meg vagyok határozva; Falu végén van egy malom; Kimennék én a szőlőre* stb. a *Népdalok ismert szerzőktől* című fejezetben külön csoportosított *Csokonai-, Erdélyi-, Czuczor-, Kisfaludy-, Gál-, Vitkovics- és Vörösmarty*-verseken kívül. Sajátságos azonban, itt sem juttatott teret egyetlen *Petőfi*-dal számára sem, mintha tudatosan akarta volna száműzni a költőt az irodalomból. Egy évvel vagyunk mindössze a *Pesti Divatlap*ban közzétett *Petőfit* dicsőítő óda után! Esetleg csakugyan megsértődött, mint *Szeberényi Lajos*, mert nem kapott ő sem elismerő, köszönő sorokat? Vagy időközben mások figyelmeztették „tévedésére”? Ez sem kizárt. *Petőfi*nek ugyanis sok ellensége volt *Greguss* közeli

ismerősei között is. *Szeberényin* kívül pl. apja *Greguss Mihály* egyik legrajongóbb tanítványa, az eperjesi főiskola konzervatív főgondnokának a fia: *Pulszky Ferenc*, aztán *Vahot Imre*, a *Pesti Divatlap* „gázsiba szűk kezű” szerkesztője és a *Petőfit* egyszerűen káplárköltőnek” tituláló, ekkor még almanach-lirikus *Sárosi Gyula* stb. Ezek kivétel nélkül a tanult ember gögijével kezelték, és támadtak rá „az iskola zsibbasztó porát” szenvedni nem tudó, náluk nagyobb hírnévre emelkedett „exorbitáns *Genie*”-re, aki a kötöttségei alól felszabadult fiatalember szertelen kedvében nem átalotta megfricskázni „diligenter frekventált” iskoláinak „sok számár professzorát”. Nevezettek *Petőfi*-ellenességében és tájékozó haragjában tagadhatatlanul a mundér becsülete, a felekezeti iskola — a kedves alma mater — védelme képezi a közös indítékot és jelenti az egyik vezérmotívumot. („*Exorbitans Genie*”-nek — természetesen nagyon is gúnyos mellékizzel — a pesti főkapitány: *Székrenyesy András* nevezte a költőt a róla írt titkos jelentésekben.)

Érdeemes megfigyelni, milyen nagy a szemléleti azonosság *Szeberényi*, *Pulszky* és *Greguss* *Petőfi*-ellenes kirohanásaiban. Szánalmas vagdalkozásaikat alig sorolhatni az értekezés, az irodalmi kritika műfajai közé. Szóról szóra haladó, látszólagos precizitásuk ellenére sem törekszenek sem a művek belső mondanivalójának, sem külső sajátosságainak a megértésére és megláttatására. Nem alapoznak következetes fegyelemmel végzett sokoldalú műelemzésekre; íróikat nem érdekli a vizsgált versek belső építkezése, sem az általuk keltett művészi hatás eredőinek a kutatása. Kicsinyeskedő akadémikuskodásaikban nincs kellő logikai fegyelem. Gúnyos kommentárokat fűznek csak az egyes sorokhoz és szavakhoz, nem akarják megérteni a költői szándékot — nem akarnak azonosulni vele. Ezáltal könnyen kifigurázhatókká válnak a kontextusból, a szövegösszefüggésből kiemelt apró részletek. Íróik eltávolodnak a kritika igazi szellemétől és alapvető kívánalmaitól. Írásaik a tudományos irodalom ámító „archimedesi görög tüzei”-vé, tetszetős tán, de felszínesen sziporkázó, talmi értékű szellemi tűzijátékokká válnak, amelyeket könnyen elolt a valóság könyörtelen parancsa és igazságszolgáltatása.

Magától értetődően, nem vártuk mi kritikai irodalmunk hajnalán az esztétának készülő 22 éves *Gregusstól*, hogy olyan mély, olyan lényegyet kereső és láttatni akaró értekezést írjon, mint amilyeneket *Kölcsey* és *Bajza*. Azt azonban igen, hogy objektív hangon fejtse ki véleményét és ne próbáljon — mondd és ird — 12 hányaveti ötletszerűséggel kiválasztott versre alapozva megdönthetetlen igazságokat megfogalmazni a még alig kezdő költő addigi életművét összegezõ kiadványról, amelyben azért több nagy vers, sőt a *János vitéz* is helyet kapott. Olyan felelõtlenység ez, amely nem *Petőfinek*, hanem neki ártott többet.

Már az első gondolat felidézi és tudatosítja bennünk a *Szeberényi*éhez hasonló, kötekedő alaphangulatot és alapállást. De amíg *Szeberényi* a pedáns tanár mindenhatóságával és szellemi felsőbbrendűség-érzésével durván sértegető hangon oktatta ki *Petőfit*, alig fogyván ki a gorombaságokból, addig benne a könnyedebb, a látványosságra törő ironikus humor munkált. Szinte élvezte a feladatot: letaszítani trónjáról a költőt. Belelovalta magát — a kákán is csomót keresett — mindenáron gáncsoskodni akart, de már a költői érzésvilágot és

kifejezési eszközöket józan-hideg ésszel kezelő *Pulszky Ferenc* szenvedélytelegebb hangjához, finomabb eszközeihez és modorához közelítve.

Petőfiről írt hírlapi tudósításait olvasva, kétségtelen bizonyossággal állapítható meg: Greguss nemcsak ismerte, de hasznosította is a „szécsényi várúr”-nak a *Szépirodalmi Szemle* hasábjain három hónappal korábban — 1846. május 2. és 9. — között névtelenül megjelent fullánkös „dicséretét”. Volt-e közös vonás alaphelyzetükben? Igen: mindkettőjük ítéletét személyes sérelem is befolyásolta. Gregussét — mint mondtuk volt — a várt köszönő vers elmaradása, míg a szegény költők *jövendő* mecénásának büszke címével kérkedő *Pulszkyét* önmaga gyarlósága — azaz az első próbatétel csúfos kudarca. *Pulszky* ugyanis telekürtölte az országot, hogy szécsényi kastélyában a szegény tehetséges költőknek kétszobás lakosztályt és ellátást biztosít, s a sort *Petőfivel* kívánja megnyitni, amikor azonban a költő — tudván a nemes szándékról — ehelyett tervezett nyugati tanulmányútjához kért támogató kölcsönt tőle, *Pulszky* gazdasági nehézségeire hivatkozva, felsőbbrendű mosollyal arcán, megtagadta azt. Elképzelhető, miként fogadta *Petőfi* az álmecénás, a „nagy-szívű” irodalombarát elutasító gesztusát. A kastély toronyszobájába végül nem költözött be egyetlen költő sem. Nem bocsátotta rendelkezésükre a „várúr”, aki a „legjobb védekezés a támadás” elv szellemében felemás bírálatot írt a *különbén tehetséges* költőről, akinek lelkét a kötet utolsó dalaiban — szerinte — „német ábránd szállja meg: a világszabadság, melyért azok szoktak küzdeni, természetesen hogy csak nagy szavakkal, kiknek a hazáról s nemzetiségről tiszta fogalmuk nincsen . . . A világszabadságért meg akarni halni . . . képtelenség . . . itt az egész eszme dagályos” — szögezte le megfélebbezhetetlen álláspontját *Pulszky*. Úgy látszik, nem hallott a század nagy ideáljának: a szabadságnak internacionalista erejéről és első hőseiről. Nem olvasta figyelmesen a reformkor folyóiratait, amelyekben *Byron* görögországi halálával és különösen a lengyelek szabadságharcával kapcsolatban — túlmenve az érzelmi-hangulati elemeken — a világszabadság modern eszméje elméleti megközelítéssel is többször került előtérbe. Polemizált róla *Vörösmarty* is a nála radikálisabban gondolkodó és az eszméért kimondottan rajongó *Vajda Péterrel*, akinek politikai gondolkodást formáló irodalmi tevékenységét mélyen áthatotta a népek és egyedek internacionalista hite és kötelességtudata.

De térjünk vissza a bírálathoz. Gyarlóságai ellenére is megérdemli, hogy bővebben ismertessük. Módszerei és vizsgálódásának irányelvei kívánják ezt elsősorban, kezdve azon a tudatosan rosszindulatú, nagyképű és nyegle felelőtlenségen, ahogyan Greguss a bírálat alapjául szolgáló verseket kritikushoz méltatlan módon kiválogatta.

Kizárólag a kötet tizennegyedik nyomdai ívét vette bonckés alá, hogy azt, mint „holttestet az orvos”, szenvtelenül és érzéketlenül alkotóelemeire bontsa. Azért esett a választása erre, mert a könyvkötők — úgy vélte — a költő kívánságára szedték duplán a kötetbe, hogy az ott található versekre nyomatköszönősen hívja fel a figyelmet.

Ne gondolja senki, hogy az itt található verseknek valami magasabb rendeltetésük volt. Meg sem próbálta Greguss a lehetetlent, hogy — mint kagylóban a tengert — általuk láttassa meg a kötet és a költő jellemző vonásait.

Bátran leírjuk, nem hisszük, hogy ilyen szándék vezette volna. Már amikor hozzákezdett cikke megírásához, tudnia kellett, hogy kitűzött célja megvalósításához csak olyan görbe tükör segítheti hozzá, amely kizárólag azokat a torz vonásokat veri vissza, amelyeket tudatos rosszindulattól vezéreltetve ő maga igyekezett látni és belemagyarázni a költő verseibe. Tudnia kellett, hogy ennek megfelelően vizsgálódási elve is ijesztően tudománytalan, abszolúte hibás lesz, mivel a kezdő *Petőfi* 1844 nyarán írt versei csak elvéve hordják magukon azokat a specifikumokat, amelyek a *Felhők* korszak után majd csalhatatlanul kijelölik helyét a reformkor irodalmában.

Nézetünket erősíti a tény: Greguss eléggé el nem ítélt módon meg sem kísérelte, hogy azonosságokat és különbségeket, minőségi változásokat és állandósuló gondolati-formai sztereotípiákat villantson fel a vizsgált versek és a kötet többi darabja között. Gunyoros szándékú, ötlet szintjén megrekedő megállapításai — ítéletei — ennél fogva nem is érzékeltethetik, mit jelentett Petőfi költészete a művészi szemlélet újszerűsége, a politikai-társadalmi gondolkodás forradalma szempontjából. Nem mutatnak rá arra a hatalmas változásra, amit plebejus népiessége hozott.

De nézzük most már, mi érdekelte Gregusst egy-egy versben! A magyar nép lírai honfoglalásának egyik legszebb megnyilatkozásáról, *Az Alföld*-ről például a következőket állapította meg: „A nevezetes költemény, melyhez most jövünk, azon időbül való, midőn a *Honderü* még aranyakkal fizeté *Petőfi* verseit. Címe *Az alföld* — tartalma azon laposság, mely az alföldet bélyegzi. Mit erőlteti magát *Petőfi úr* szép leírásokban? Ez neki gyenge oldala; elégedjék meg inkább oly nevezetes lélekállapotok rajzolásával, mint p.o. az imént előfordult *Ambrus gazda* részegeskedése . . . *Petőfi* mester ily lélekállapotok előhozásában, pedig nemcsak in theoria, papíron; — ő azonnal életbe is lépteti”.

Ennyi az egész! Nincs tovább. Mit érdekli Gregusst, hogy közben a *Petrichevich Horváth Lázár* szerkesztette *Honderü* a politikai reakció hangoskodó fóruma lett, s *Petőfi Vahot Imre* lapjához: a *Pesti Divatlap*hoz szegődött, méghozzá úgy, hogy kizárólag neki dolgozik? Ugyanakkor a világért sem mulasztotta el, hogy azonosulva az ellenzék kritikusaival, kik félremagyarázták *Petőfi* bordal kedvelését, talán kissé korcsmáros apja foglalkozásából is ítélve, a részegeskedő, korhely, csélcspapó poéta cseppet sem hízelgő jelzőjét süsse igaztalanul reá.

A *Szobámban* indító képének alább következő gunyoros kommentálásával is befejezettnek vélte az egész vers értékelő elemzését:

„Esős idő van; szürke a menny,

Mint a bakancsos köpönyeg —

tudnivaló dolog, hogy az írók munkái tele vannak lefolyt életökre vonatkozó célzásokkal; ily elmés célzás itt a bakancsos köpönyeg, mely arra emlékezteti az olvasót, hogy *Petőfi* egykor mint kapitány szolgált valamelyik huszárezredben. Ezen bakancsos köpönyeg engem elegendőképpen kielégít, hogy többet nem akarok sem olvasni, sem bírálni ezen versből, melynek azonfelül tizenhárom (szerencsétlen szám!) versfüzete — értsd: versszaka — van; így könnyen betegségemre válnék”.

Bizonyára a kép nyers-póriás köznapisága irritálta ilyen nagyon. Meg is elégedett ennyivel. Nem ejtette gondolkodóba sem a váratlan gondolattársítás

eredetisége, sem a hasonlat alapjául szolgáló asszociált tárgy keltette hangulat értéke. Sőt a vers egyéb tulajdonságaira sem hajlandó figyelmezni a *fentebb stil* művészi elvét megtagadni nem tudó, rosszmájú Greguss. Nem kell neki több indíttatás; hiszen nem kétséges: a *kapitányi* rang álnok emlegetése a cél, ez pedig nem más, mint izléstelen és embertelen vágás, övön aluli ütés, amely a fiatal *Petőfi* zsákutcába jutott életének sikertelen kiütkeresésére: a rang nélkül és betegen ott hagyott katonai szolgálatra figyelmeztet.

Hasonló célzatú és eredetű gúny található abban a jegyzetben is, amelyet Greguss a *Katona barátomhoz* fűzött. Mintha élvezné, hogy borsot tör a peregrinus költő orra alá, aki versei végén mindig feltüntette azok keletkezési helyét is. Most pártolás hiányában elmaradt nyugati tanulmányútjának fiaskójára kívánta emlékeztetni — ehhez kért előleget *Pulszkytól* — ekképpen: „*Petőfi* jelenleg Párizsba utazott, innen Londonba szándékozik; reméljük, hogy mindkét városban megszálandja őt a költés múzsája. Kivált Párizs igen fogja magát kivenni a versek alatt; jöhet még idő, hogy a gyerekek földleírást fognak tanulni *Petőfi* verseiből”. Majd így folytatta epés kellemetlenkedését: „... minden valamire való ember megnézi Párizst . . . Hasznos szolgáltatokat teszek honomnak, ha Párizsban volt íróink neveit ide teszem, betűrendben: *Bloch Mór, Egressy Gábor, Erdélyi János, Gorove István, Irinyi József, Petőfi Sándor, Petrichевич Horváth Lázár, Szemere Bertalan, Székács József, Tóth Lőrinc*. Már látom, hogy nekem is el kell mennem Párizsba, különben nem is mutathatom magamat ezen férfiak között”.

Lehangoló tény: arra, hogy *Petőfi* nem a szerencsés, vagyonosabb emberek privilégiumának és státusszimbólumának, nem is a felsőbb körökhöz való törleszkedés eszközeinek tekintette a nyugat-európai utazást, hanem elsősorban a szellemi-szemléleti gyarapodás, az egészséges töltekezés forrásának, ugyanúgy mint korábban a Londonba is eljutó *Vajda Péter*, aki a nagy városból alig látott mást, mint a könyvtárt és az állatkertet, vagy mint *Táncsics*, aki kötelességének tartotta, hogy Párizsban ahhoz az *Etienne Cabet*-hoz zárándokoljon el, akinek *Ikáriai utazását Petőfi* és nemzedéke „imakönyvként” olvasta, — arra a józan ítélőképességét elvesztő, elfogult Greguss gondolni sem mert. Valószínű, parvenünek tartotta megtagadott eszményképét, pedig csak — akár a két előbb említett plebejus demokrata társ — szokatlan jelenség volt. Azt hitte, hogy az *iskolázatlan népköltő* nagyzási hóbortban szenved, s ezért méltatlan az anyagi támogatásra és a hosszú — talán felesleges — külföldi útra is.

A vizsgálódás alapelve sajnálatos módon azonos maradt végig. Még véletlenül sincs eltérés a versek kezelésében. Nincs egyetlen, amely közel tudna kerülni Greguss szívéhez. A *Búcsú a színészettől* eme két sorához

Hogy én lelépek a színpadról,
Szivem nagyon, nagyon beteg

a következő két szellemeskedő megjegyzést fűzi: „Mások a színpadon találták azt nagyon betegnek”, illetve — hogy még nagyobb legyen a csattanó —: „Ami az én egyedi meggyőződésemet illeti, megvallom, hogy *Petőfi urat* a színpadon mégis egészségesebbnek tartom, mint a költészetben”.

Nem kell hozzá különös érzék, hogy észrevegyük: ez nem műbirálat, csak olcsó hetvenkedő akadémuskodás. Itt nem az „aki dudás akar lenni, pokolra kell

annak menni” törvénye szab irányt, mint az 1845-ben írt *Petőfi Sándorhoz* című Greguss versben, ahol is így hangzik az ő megfogalmazásában *József Attila* tétele: „Érezni kell előbb a sors hatalmát”, hogy meg lehessen festeni „a szívnek vad csatáit, a bánat tengerét az életen”. Nem vezérli többé az az elv, hogy „az élet boldogtalansága” a költőnek áldás, mert *mélységbe sújt a legnagyobb szerencse* (csak „a por rabjának zárvak az egek”), míg „a dalteremtő ég felé siet” és lerázva mind a földi terheket, harmóniát teremt önmaga és olvasói lelkében. Erről, sajnos, megfélemedezik Greguss, ki most megveti *Petőfit* költőhöz méltatlan sanyarú ifjúságáért: sikertelen katonáskodásáért és vándorszínész múltjáért, s valójában olyan verseit pellengérezzi ki, amelyek alapján két évvel korábban — *tempora mutantur* — még *halhatatlanságot* jósolt neki.

Felesleges tovább sorolni a reális műelemzés követelményeit egyszerűen megkerülő, izetlen oldalvágásokat. Annyira beleélte magát ebbe az átlátszóan kiszzerű tónusba, hogy még a versek sajátos, népköltészeti eredetű szerkezeti felépítésére sem figyelt fel. Pedig — ahogy az *Ungarische Volkslieder* igazolja, ismerte és szerette is a népdalokat. Vagy talán csak a „kezdetleges ösztönös költés” bántó lenyomatát látta az *Ez a világ amilyen nagy* kezdetű dalban, s azért hagyta figyelmen kívül, mert nem érzékelte benne az *öntudatos* műalkotás „kiszámított és szabályos szerkezetét?” Esetleg mert nem ismerte azt az egymással perelő, tézis-antitézisre építő, fokozó tendenciájú népi formulát, amelynek legismertebb példája a *Nagyabonyban csak két torony látszik?* Vagy ami még hihetőbb, nem akart még csak véletlenül sem dicsérni?

Petőfi művészi érzékét pedig nagyon is foglalkoztatta ez a képlet. Greguss kritikájának megjelenése után alig telt el két hónap, s máris a világirodalom egyik legcsodálatosabb szerelmi vallomásának, a *Szeptember végén*-nek első versszakához is ezt a „rámát” vette, csak hogy itt a tételek és ellentételek megfogalmazására nem egy, hanem arányosan két-két sort használt. Ékes bizonyítékot szolgáltatott ezzel arra is, miként kell(ene) a „nagy vulgus” érzelm- és gondolatvilágát kifejező és megtestesítő tiszta népköltészeti forrásból táplálkoznia a műköltészetnek, hogy „tartalomban és idomban gyarapodjék”.

Említettük, hogy Greguss feltétlenül ismerte *Pulszky* két részletben közölt *Petőfi*-kritikáját, sőt szellemével és módszerével helyel-közzel azonosította is magát. Akadt nem is egy olyan motívum, amelyet átvett és hasznosított. Mint uralkodó vonás, mindkettőjük bírálatán végigvonul a népiesség természetes hangjával és stílusával szembeni művészi érzéketlenség. Még ha elfogadják is az elvet, hogy ti. a műköltészet szükségszerű megújulását a népköltészet segítheti elő, valahogy a kellesténél több bennük a félelem, nagyobb a régi művészeti hagyomány eszményeihez való ragaszkodás. Nem érzik, mi az, ami asszimilálódni képes, amit meg lehet és meg is kell gyökereztetni, amit át kell menteni a jövő művészetébe. Nem sejtik meg, hol válik el, ki a kordivatot kiszolgáló, szerény tehetségű epigon, és ki a különféle adottságok, igények és követelmények között helyesen szelektáló, jövőt építő szuverén tehetség, az egyéniség. Iskolai végzettséghez, diplomához kötik a költő fogalmát, és sajátosan értelmiségi kiváltságnak tartván az írást, bizalmatlanok az „osztályidegen”, az „iskolázatlan” *népköltő*vel szemben. Nem veszik tudomásul, hogy az általuk lenézett

és lekezelt népköltő is lehet az egyetemes kultúra képviselője, ha együtt rezonál a lelke a kort irányító eszmékkel és ideálokkal.

Petőfi- kritikájukban ennél fogva viszonylag kevés a javító szándék és a megértés. Amikor a kifogások tömkelegét szórják rá, s állandóan a kellő műgond hiányát hangoztatják, inkább a rosszindulat vezeti őket, semmint annak az elemi igazságnak a belátása, hogy az alkotó elmék szellemi produktumainak is csak egy kis töredéke jut el a művészi teljesítőképesség legfelső csúcsára. Nem lehet és nem szabad tehát minden alkotástól elvárni és megkövetelni a művészi tökéletességet. Ennél fogva nekik is elsősorban a kiemelkedő eredményekre, a fénylő csúcokra — mint a jövő eszmei-művészi pilléreire — kellett volna ráirányítaniuk az olvasók figyelmét, s nem azokra, amelyeket úgyszólamint hamar kiszűr a könyörtelen rostáló idő. A kritikus is nevel: olyan egyedeket, akiknek talán nem elég fejlett a művészi látásuk és a társadalompolitikai-filozófiai tájékozottságuk, de akikben él a vágy arra, hogy koruk eszméivel azonosuljanak és művészi elveit és kifejező eszközeit magukévá tegyék.

Nem az a sértő tehát, hogy az általuk inkriminált versekben felszínesen átélte élményeket és érzéseket meg félkész, pongyola megfogalmazásokat találtak. Ezek ellen joggal tiltakoztak, még ha kijavításukra nem is adtak példát. Hanem az a mód, ahogyan tették. Az a lejártni és nevetségessé tenni akaró rosszindulat, amellyel csak a negatívumokat vették sorra, olykor még a nagy verseknek (lásd Greguss *Az alföld* bírálatát) sem kegyelmezve.

Tartozunk az igazságnak: *Pulszky* — ahogy maga kijelenti — mindössze a kötet 1/8-át vetette el, s ez kimondottan jó arány. Sajnos azonban túlságosan elmerült a hibák, a negatív jelenségek felsorolásába, s nem jutott ideje arra, hogy az értékes versekre is felhívja az olvasók figyelmét. Nem mutatta meg, mi bennük a jó, a tökéletesen elkapott kép és hangulat, mi a korszerű idea, amely előremutat a jövő felé. Vagyis: miért kell becsülni és szeretni őket.

A „mennydörgés” és „villámlás” gyermekeivel — a realitástól elszakadó képzelet szokatlan szüleményeivel — a költő tündérajátékaival pl. alig tudott kezdeni valamit. Ízlése megszokta a konkrét helyzeteket és nyelvi fordulatokat használó valóságversek logikai és esztétikai nyugalma, nem kívánta a megrázó, a döbbenetes képi élményeket. Nem sejtette meg, hogy más az élet és más a művészet igazsága. Hogy a költőnek az *igazat* kell mondania, nem csak a *valódit* — együttérzésre, együttgondolkodásra, és együtt alkotásra kell kényszerítenie bennünket, olvasókat. Azért kell társítani fényt és zenét a gondolathoz, hogy képesek legyünk még jobban rezonálni reá, s mert általuk „világlik agyunk”.

Pulszky prózaibb lélek volt, s nem gondolt ilyesmivel. Fennakadt és dagályosnak minősített mindent, ami túllépett a valóságoson. Visszautasította a merészebb költői képeket, és görcsös igyekezettel védte hibás álláspontját, önmaga racionális nézőpontját, szemléletét. Különösen a stílusforradalmat jelentő *Felhők* ciklus verseivel gyűlt meg a baja, melyekben — jó érzékkel tapintott rá — „új hang üti meg fülünket; a költő philosophálni kezd, keblében felébredett azon felbontási és fejtegetési szellem, amely éles elméjű talányokban gyönyörködik, s eredményeit jelmondatokban és gnómákban szereti letenni”.

Hibakereső akadémuskodással egymás után marasztalja el őket. A sóhajtásnyi — mindössze 6 soros — kis versben:

Kivágom én keblemből szívemet,
Ott úgy sem okoz mást, mint gyötrelmeket,
Kivágom és a földbe ültetem . . .
Talán kikél babérfa képiben,
S koszorúja lesz a bajnokoknak,
Kik a szabadságért harcolnak!

(Kivágom én . . .)

például *dagályosnak* és *képtelennek* érzi a gondolatot, azt ti., hogy a költő kivágja szívét, s beülteti a földbe. „Ha azonban kedve telik — állapítja meg maliciózusan —, itt tapasztalható *Pulszky* hatása Gregussra —, nem ellenezhetjük, de mért ülteti ő el szívét? — mert *kikél talán babérfa képiben*. Már ez talán tréfának is sok . . . mert húsból fát növesztetni, ezt még *Horác* sem engedné meg a költőnek”.

Azt, hogy rövid félévszázad alatt nagyon is meggyökeresedik, életképessé lesz és szép virágot terem *Gorkijnál* (*Dankó szíve*), és úgy válik a világirodalom egyik legmarkánsabb romantikus indítatású képévé, hogy senki sem keresi benne a képtelenséget és a dagályt, *Pulszky* nem tudhatta még. Az absztrakciók élvezésére nem nevelte rá a kortárs költészet képvisége és esztétikája. Ennek ellenére egyértelmű igazságként állíthatjuk: túl racionális képelemzése inkább „jogászi gondolkodás”-ra és érvelésre, mint átélő, műélvező lélekre vall.

Még erőteljesebbnek érezzük *Pulszky* Gregussra gyakorolt hatását, ha az *Oh lány! szemed* elmarasztaló bíráló sorait olvassuk. Az itt található képet — a lány sötét szeme

Úgy tündököl,
Mint zordon éjben
Villám tüzénél
A hóhér pallos!

Pulszky idomtalannak, undorítóknak és természetelleninek minősítette, s véleményét ilyen — Gregussnál is fellelhető modorban megfogalmazott kioktató indoklással támasztotta alá: „. . . zordon éjben, villám tüzénél a hóhér alszik, s nem nyakaz, s pallosa a tokban nyugszik”. Ez volt, ez lehetett a hivatalos előírás, s a szabály az szabály.

A *Téli éj* — ha lehet — még tovább fokozza a tudományos ízű hideg érvelést. A vers indító természeti képéhez, mint általános érvényű igazsághoz ekként társul itt a költő énje és egyedi igazsága:

Vad téli éj. Sűrű hópelyhek esnek.
Szélvész ragadja. S hátha nem hópelyhek?
Talán egy örült gondolatjai?
Vagy összetépett lelkem rongyai.

Képtelenség ez a kép — így *Pulszky* — mely a sűrű hópelyheket „egy örült gondolatjaihoz” hasonlítja. Miért? Mert „a tertium comparationis — vagyis az a kapcsolódási pont, amelyben a két különböző tárgy megegyezik — egészen

hibázik: de még ez sem elég merész kép a költőnek, akadémuskodik tovább a kritikus, s a hópolyhekét összetépett lelke rongyaihoz hasonlítja; már ez nem nagyszerű, ez csak nevetséges, mert eszerint *Petőfi* lelke valami kopott kelméből készült, melynek rongyai a sűrű hóhoz hasonlóak, tehát *valószínűleg fehér flanelből vagy vattából.*” (Ugye, ráismerünk itt is a hasonlóságra!)

Pulszky azonban még ezzel a két sort összefogó érzékletes metaforával sem érzett rá a csapongó hópolyhek és az álom határán könnyen tovatűnő, tétova gondolatok közötti azonosságira, jóllehet *Az örült* szeszélyesen ugrándozó s az értelem kontrollja alól kiszabadult gondolatszikraít nem tartotta elhibázottnak. Ez már a bölcsködő makacs értetlenség, a csakazért is hibakeresés műve — *Petőfi* nevetségessé tételének eszköze volt.

Greguss különös kéjjel csemegézt *Pulszky*nak azon a kritikai megjegyzésén, melyet *Petőfi* néhány fiatalkori zsenyéjéhez (*Deák-pályám, Apám mestersége s az enyém, A világ és én, Rossz verseimről, A nap házaselete*) fűzött. Ezek a „sértő hangú” versek „a szép betűt s hófehér papirost meg nem érdemlik — hangoztatja *Pulszky* —, mert ezeken még nem is nevezhetünk jó ízűen, mint *Blumauer* pizkos pajkosságain, s aljasságuk nincsen elmésség által nemesítve, mint *Heinének* néhány aljasabb költeményeiben (mennyire visszacseng *Szeberényi* felette kedvelt szava), hol a génius szárnyalását még akkor is érezzük, mikor az sárral dobálja azon tárgyakat és személyeket, melyekről kegyelettel szoktunk szólni”. De lehetett-e jóízű nevetetés a célja pl. egy olyan *Petőfi*-versnek, amely így kezdődik:

Megvetésem és utálatomnak
Hitvány tárgya, ember a neved!
A természet söpredéke vagy te,
S nem király a természet felett?

(*A világ és én*)

Greguss megnöveszti és tovább fokozza *Pulszky* szép betűről és hófehér papirosról szóló megállapítását, s a kötekedő pimasz-konfidens gúnynak más irányt adva, így éli ki az alapötletet: „A kiállítás, mint azt műértők is (p. o. a *Pestihírlap* ujdónadásza) bizonyítják, pompás; ehez tehát, mivel már el van döntve, nem lehet szólni. Mi a beültetést illeti, t. i. magokat a költeményeket, a szóvirágokat: ezek nem csak önbecsők által óvatnak meg a hervadástól, de azáltal is, hogy *oly tartós kemény papírba vannak beültetve, melyet egyébre nem is használhatni, mint ara, miből nincs haszon — gyönyörködésre. Istenem, mily szép papiros! Meg nem foghatom, mért nem tettek minden lapra még kevesebb betűt; így a velinnek hatása még tisztább, még zavartalanabb lett volna. Én ily papírra írni nem mernék: azok a nyomtatók pedig betűket szórtak rá, néhol egészen elüresítették! Jobb lett volna kiadni egy kötet tiszta papirost; a betűk habár kis számban mégis gáncsolandók*”. Mit mondjunk erre? Egy kritikus kötelességéről megfélelmező, azt megtagadó, elvakult esztétának (az esztétika későbbi neves professzora lett) szomorú kultúraellenes, bibliofil elveket tagadó eltévelyedése.

A bevezető részben elsütött éretlen és érthetetlen humor szerzőjétől valójában nem lehetett mást várni ezek után, minthogy *Petőfi* verseit olvasva, „jobban fázzon mellettök nyáron Szarvason”, mint költőjük „fázott Debrecenben télen”,

és hogy *Ilosvai Selymes Péter* modorában ilyen, később keservesen megbánt végkövetkeztetéssel zárja le hetvenkedő írását:

Petőfi pediglen erőlködik vala,
Petőfi pediglen poéta nem vala,
Petőfi verseit elolvastam vala
És ennél még nagyobb inségem nem vala.
Ámen.

Sajnos, Greguss jópofáskodó förmedvényében a génius heinei szárnyalását nem tudjuk, mert nem lehet sehoh felismerni, még kevésbé nyomon követni. Felelőtlen szellemeskedésének hamar érezte súlyos lelki terheit, s 1848 nyarán — akár *Szeberényi* — ő is békülni igyekezett. Sógorát: *Kemény Mihályt*, *Petőfi* volt aszódi iskolatársát kérte meg a közbenjárásra, aki Dohány utcai lakásán fel is kereste a régi barátot. „Csakhamar egy levelet adtam át Gregusstól *Petőfi*nek szólót — emlékezett vissza 1877-ben a *Fővárosi Lapok*ban —, melyet ő feltörve, amint az aláírást meglátta, meglepetve s nekikipirulva kiáltott fel: Mit akar ez az ember itt? — Olvasd, mondtam, azután szólj. Greguss e levélben a *hazafihoz* fordult, s felhívta, hogy a személyes nézeteknek most meg kell szünni, s a haza védelmében egyesülni, jobbját ajánlja tehát az ő és a fővárosi ifjak hazafias működéséhez, s válaszat kéri, hogy az ajánlatot elfogadjá-e?” És *Petőfi*, aki az *elpártolt* barát *Szeberényinek* nem bocsátott meg, Gregusznak „habozás nélkül mondta ki az igent.” Egyesült vele a haza védelmében. „A 48-as forradalmi látásmódot fokozatosan elvesztő, nyárspolgári szemlélettel megbarátkozó Greguss végül 1874-ben még arra is késznek mutatkozott, hogy *Petőfi* összes verseit sajtó alá rendezze. A „lojálisan megcsonkított kiadás” azonban, amelyből több forradalmi vers kimaradt, országos felháborodást váltott ki.

A *Petőfi*-kritikát olvasva, alig-alig lehetne feltételezni, hogy Gregusst nem társadalompolitikai, ideológiai, hanem csak formai, irodalomesztétikai nézetkülönbségek választották el *Petőfitől*. Olyan mérhetetlen gyűlölet sugárzik abból, hogy joggal merülhet fel, nem kényszeríthette-e vajon valamelyik helyi — szarvasi vagy egyházmegyei — potentát arra: határolja el magát a *Pesti Divatlapban* megjelent dicsőítő verstől, s tagadja meg előző véleményét. Ezt azonban nehezen tudjuk feltételezni, hiszen társadalmi és iskolai nevelőmunkájának radikális szemléletében 1847-ben nem korlátozta még senki és semmi. Elég, ha arra a merész hangvételű *Tervezetre* utalunk, amelyet Greguss ekkor nyújtott be a főhatósághoz „a szarvasi ágostoni hitvallású főtanoda elrendezéséről” címmel, amelynek B. pontjában a fiatal tanár — munkatársaival egyetértésben — az iskolában kezdettől fogva tapasztalt s mindenkor nagy vitát kavaráó fizetéskülönbség megoldására a következő demokratikus javaslatot tette: „Hogy a szellem szabadon működhessék, *nem szabad anyagi zűkséget érezni*. Hogy az oktatók egyenlő sikerrel működhessenek, *súlyegyennek kell köztök lenni*, hogy súlyegyen legyen az oktatók között, *egyenlően kell felosztani köztök a terhet*: de ha egyenlően van köztök felosztva a teher, *egyenlő fizetést kapjanak*. A tehetségeket nem lehet latolni (értsd: méricskélni), különben forintsámra kell őket fizetni”. Másik fontos javaslatán is — akár ezen — ott érezni a külföldi

pedagógia, mindenekelőtt a felvilágosodás főiskolai-egyetemi oktatási elveinek a nyomát. Ebben a „szabad tanítás” jogáért kelt síkra Greguss, azzal védve elvét: aki „elválasztotta, annak szabad tanításában — értsd: tantervi előírásoktól független oktatómunkájában — lehet bízni”. A szarvasi iskolatörténetben szóltunk róla, hogy igazgatója: *Ballagi-Bloch Mór* is gyakran kísérletezett vele pedagógiai tevékenysége során; fel is rótták bűnéül 1848-ban és 1850-ben.

Az előbb említett javaslatok természetesen a szabadság eszméjét „kifáradhatatlan ajakkal hirdető” *Vajda Péter*nek is tetszettek volna. A nagy elődöt követni azonban nem volt könnyű és veszélytelen. Tudatában volt ennek *Ballagi Bloch* is, ki világosan felismerte, hogy a *Vajda* halálát követő krízisben képtelen fenntartani a rendet és a fegyelmet; nem tudja útját állni a tanulók nagymérvű elvándorlásának. Saját bőrén tapasztalta azt is, hogy a *Vajda* képviselte filantrop pedagógia gyakorlata (ezt valósította meg ő is) kitermelte a maga masszív ellenzékét, s a hagyományos, vaskalapos vakfegyelem képviselői — támaszt találván egy-két helyi vezetőben — egyre nyíltabban tiltakoztak az „iskolai rend” meglazulása ellen.

Greguss egészséges pedagógiai szemléletére vall, hogy ebben a zavaros és viszálkodó légkörben is merete vállalni a nagy előd, „az iskola legszebb díszé” szellemi örökét. Vajdát érthetően sokan siratták a városban. Alig temették el, *Boczkó Károly* esperességi felügyelő máris azt indítványozta, hogy „mint lelkes oktatónak nevét jegyzőkönyvünk emlékfüzérébe sorozzuk”, s felvetését a gyűlés résztvevői *néma csenddel, szomorú hangulattal* fogadták, „értelmesen bizonyítván, hogy *Vajda* büszkesége volt főiskolánknak, szívgyönyöre a tanulóifjúságnak”. Nem hagyta halványodni emlékét a meleg szívé barát: *Ballagi Bloch Mór*icz *kérő szózata* sem, amely nem sokkal ez után közadakozásra szólította fel az ország népét: állítson emléket *a természet felavatottjának, a keleti ihletésű költőnek és a nemes lelkű, rendkívüli képességű oktatónak*. Felejthetetlen emléke előtt tisztelgett az iskola ifjúsága és a költő emlékére rendezett szarvasi gyászünnepély szép számú közönsége is. Ezen — ahogy a *Pesti Divatlap* 1846. jún. 4-i számában olvassuk — sokan vettek részt nemcsak az értelmiségiek és a környék előkelőségei, nemcsak a „hölgyek”, de a „földművelők köréből” is, így akarván leróni szeretetük és hálájuk adóját. (Az ország minden jelentősebb protestáns gimnáziumában tartottak hasonló *dalünnepet*, amelyen a tanulók „öndolgozataikkal”, továbbá *Vajda* egy-két versének és prózai himnuszának elszavalásával emlékeztek a korán elhunyt költőre.)

A radikális elveket valló *Vajda Péter* eszmei örökségének vállalása egyet jelentett Petőfi elveinek az elfogadásával is. Ezért nincs semmi túlzás vagy félrehallás *Czobel Ernő* ama megállapításában, hogy Greguss Ágost ekkor írt műveiből ugyanaz a forradalmi hang, ugyanaz a türelmetlenség-érzés sugárzik, mint amely *Petőfit* és költészetét jellemezte. Csak a hatásfoka volt összehasonlíthatatlanul gyengébb. „A formátumkülönbségek és a gondolatok fáziskülönbségei nem függnék össze mechanikusan — int *Pándi Pál* —, bár sohasem közömbös egymás iránt a művészi és a gondolati formátum. A kis tehetség (azonban) nagy tájékozottságával együtt is jelentéktelent produkál”.

Greguss nagyon középszerű költő volt, akiben a lírai tehetség hiányát nem tudta feledtetni, nem tudta háttérbe szorítani a közelmúlt történelmi-társada-

lompolitikai fejleményeinek — korszerű filozófiai elveinek határozott ismerete és az elkerülhetetlen társadalmi átalakulás felismerésének a hite és tudata. Különös egyéniség volt. Nemcsak azért, mert orvosnak készült és a bölcelet tudós tanára lett, hanem mert a költő és a tudós olthatatlan becsvágya egyformán dolgozott benne. A kettő pedig nem fért meg békés szimbiózisban egymással. Tudásvágya és értelemkeresése, fejlett absztraháló-kategorizáló hajlama a tények és teóriák rabjává tette. A tudós alkat pedig még a legérzékenyebb poeta doctus számára — akinek persze nem feltétlen jellemzője az aprólékos rendszerezés — sem jelent mindig egyértelmű előnyt. Könyvélményei, tudományos ismeretei gyakran kényszerítik szekunder-poéta szerepre; olyan művek írására, melyeket nem az élet, nem a természeti és társadalmi környezet beható ismerete, hanem valamilyen irodalmi élmény vagy tudományos tétel sugall. Gyakran árulkodnak is ezek arról, hogy szerzőjük alkotó fantáziáját, költői képzetének merész ívelését éppen a túl racionális beállítottság bénítja meg.

Greguss valószínűleg nem érzekelte tehetségének ilyen korlátait. Úgy vélte, igazi, hivatott költő, aki nem érheti be a műélvezés tiszteletreméltó adományával — példát kell adnia a magasfokú költésre is. Bármely sokat vesződött is azonban egy-egy verse megkomponálásával, bármennyire érződik is rajtuk az izzadságszagot árasztó szógyötrelem: a költői szó és kifejezés keresésének fáradtságot nem ismerő buzgalma, a lírai átélés pislákoló tüzeiben sohasem tudott keménnyé és művészi szempontból értékessé formálódni a tagadhatatlanul magvas gondolat. Nem tudott és nem mert szenvedélyes indulattal látni és írni. Nem heves, elementáris erejű érzelmek kényszerítették versírásra; művein a megfontoltság, a hideg logika törvényei uralkodnak. Azok szabják meg a mennyit és a hogyan. Mintha *Goethe* intelmét követné:

Ki nagyot akar, szokjék fegyelemre,
Korlátok között válik el a mester,
S a szabadság a törvény adománya.

(Természet és művészet)

Korszerű, radikális nézeteinek természetes áradását az eszményi költő és költészet szerepének és elképzelt hivatásának szűk értelmezése is korlátozta. Józan ésszel, hideg fővel megfogalmazott, jót akaró, nevelő szándékú soraiból éppen ezért csak csökkent értékű indulat csap felénk. Nem is formálódhatnak így ki igazán jó versek és maradandó alkotások. A mondandó nem talál rá arra az adekvát formára, amely felejthetetlen művészi élményt eredményezhetne. Túlságosan elvont, bölcselkedő verseiből hiányzik a konkrét program, az agitációs erő. Kellő művészi lelemény, kellő invenció híján pedig nincsenek — nem lehetnek — eredeti formai megoldásai sem.

Az előző korszak „eszményi”-nek minősített klasszikus verseléséhez való makacs ragaszkodás is akadályozta Greguss modern — azaz „idő lelkét, szellemét” kifejező — eszméinek és gondolatainak kedvező fogadtatását. Greguss, a költő — és nem a műbíró — ugyanis, ellentétben kora nevezetesebb költőivel (a *Kisfaludyak*, *Kölcsey*, *Vörösmarty*, *Czuczor* stb.) nehezebben tudott „kinőni

a klasszikai szabatoság öltönyéből”. Megszelídített indulatai és gondolatai számára alkalmasabbnak és előkelőbbnek hitte a rímtelen időmértékes (a *Villanykák* és az *Edzdalok* nagy részét ebben a metrumban írta), mint a hangsúlyos verselés formakészletét, amelyben az akart népieskedés eredményeként gyakran volt fellelhető a simaság mellett a nyersség és darabosság. Talán nem érezte meg, milyen többletet jelent, ha „a legmagasabb és legerősebb érzések . . . saját nemzeti menetellel s énekelhető formában jelennek meg”?, vagy nem jutott el annak a felismeréséig, hogy „olyan költemény, melynek teljes élvezhető végett előbb még a hellén-római, vagy más idegen világba kell áthelyezkedni — bármennyi szépséggel bírjon különben — sohasem hathat igazán a nemzet egészére, mert a nagy többség éppen azt, ami a verset verssé teszi, a ritmust kénytelen nélkülözni, mi által a költemény zenei része rá nézve elveszett”. (*Arany János: A magyar nemzeti versidomról.*) Esetleg úgy vélte, hogy a dallamos népies forma kizárólag a legegyszerűbb emberi érzések tükrözésére és tükröztetésére való, s a súlyosabb gondolati mondanivaló kifejezésére alkalmatlan? Vagy eleve lemondott arról, hogy dalaival a széles tömegek érzését és gondolkodásmódját irányítsa, politikai elszántságát eddze és finomítsa?, s megnyugodott abban, hogy a költészet a kiváltságosok privilégiuma; — nem olyan épület

Mely nyitva van boldog-boldogtalannak,
Mindenkinek, ki imádkozni vágy,
Szóval szentegyház, ahová belépni
Bocskorban sőt mezítláb is lehet.

(*Petőfi: A költészet.*)

Greguss fiatal korától kezdve készült a költői pályára, sőt, ahogy a *Petőfiről* szóló „tanulmány” egyik, általunk is idézett gondolata tanúsítja, annak is tartotta magát. Tetszett neki a nem közönséges szerep; örült, hogy a sors „költőt csinált” belőle. Mint *Ovidius*, ő is amolyan *isteni lénynek* tekintette a lírikust, aki oszlopként áll az élet viharai között; menedéket nyújt és utat mutat a rászorulóknak. A *használni vagy szórakoztatni* elvek közül az elsőre tette a hangsúlyt: mindenekelőtt tanítani és nem gyönyörködtetni akart. Irányelvül *Eötvös* ars poetikáját fogadta el: „A költészet kedves játékká aljasul, ha a kor nagy érdekeitől különválva, nem a létező hibák orvoslása, nem az érzelmek nemesítése után törekszik”. Egyéni problémáit háttérbe szorítva, a kor nagy érdekeit kívánta szolgálni testestül-lelkestül. Annyira, hogy szinte meg is feledkezett *Bajza* jogos figyelmeztetéséről: „Ha valaki verseivel csupán tanít, s nem gyönyörködtet egyszersmind, akkor versei nem tartoznak a poézis körébe.”

Jövőt láttató csalhatatlan jelzőoszlop, öntudatosító, tudatformáló vátesz akart lenni, bár számot vetett a sivár hazai viszonyokkal, s tisztán látta, hogy itt

..... a költő boldogtalan,
Mert forró keble a hideg világgal
Minduntalan kemény csatában van,

és bár

Költőnek lenni — mily hatalmas érzet!
Magyar költőnek lenni — veszteség.

„Veszteség” — azaz kárhozat — mert

Míg mások mindent fellázítanak,
Ő itt visszhangra nem talál,
Míg másokat szobrok halhatlanítanak,
Őt hosszú kín emészti s gyors halál.

Nem az „acélhegyű ördög” „jobb életért, emberségesebb világért” küzdő „kiközösített és lenézett páriáinak” *Ady Endré*-s fájdalma sír itt, nem is az „és mégis, mégis fáradozni kell” honépitő, tevőleges hazaszeretetre serkentő megszállottsága. Inkább számvetés ez a realitással. A költő tehetetlenségének a felismerése és megvallása: az a kishitűséggel társult józan bizonyosság, hogy dalának „riasztó mennydörgéseivel” képtelen felrázni a közönyös lelkeket. Szavainak nincs kellő súlya és ereje; gyenge ahhoz, hogy „népet-nemzetet hevítsen”. Nem tud *hadat üzenni* „a zsarnok hatalom” által irányított „sötét pokolnak”.

Mennyivel több, mennyivel hevesebb és lendületesebb a nép gondolkodásmódját, évezredes vágyát és gazdag érzésvilágát belülről halló, alaposan ismerő *Petőfi* elszántsága és a költői szó — az igaz szó — erejébe vetett szilárd hite és bizalma, amihez Greguss osztálykötöttségénél fogva sohasem tudott szoros közelségbe jutni!

Nem volt még több, mint 18 éves, amikor végleg eljegyezte magát a költészettel. Ahogy a *Wigand György* betűivel Lipcsében megjelent *Villanykák* bevezető írásában 1847-ben elmondja, „magánybohóságainak hódolva” ekkor tette kötelességévé, hogy naponta egy-egy epigrammát (villanykát) ír. Fogadalmának hosszú időn át lelkiismeretesen eleget is tett, bár kirótt penzumát nemegyszer csak „napszámosi hűséggel” tudta teljesíteni. A négy év terméséből végül „150 darabnyi” került kiadásra. Greguss ugyanis szóról szóra megfogadta *Kazinczy* egyik közismert gúnyos epigrammájának intelmét, s akár abban *Dayka* tanácsára *Himfy (Kisfaludy Sándor)*, ő is megsemmisítette gyűjteményének jó háromnegyed részét. Körülbelül 400-at dobott tűzbe, azt remélve, hogy a gyengék feláldozásával reá is „vár az olymposzi kar”.

Meghökkenítő műfajválasztása eleve nagyfokú szellemi fejlettség — mondhatni koravénység — tanújele. Az epigramma ugyanis többnyire az idősebb generáció műfaja, nem a fiataloké. Gazdag élettapasztalatot, tömör megfogalmazást, fejlett absztraháló készséget igényel. Lemond az események, élmények, hangulatok részletes ismertetéséről, s csak a tanulásra figyelmeztet és figyelmeztet. Nincs egyetlen felesleges szava — feszes és „gögös”. Többnyire oktató vers, vagy axiómaszerű tömörséggel megfogalmazott jelmondat.

Jól tette Greguss, hogy védelmébe vette azok ellenében, akik azt állították: *a XIX. század ötödik tizedében* már „korszerűtlen és régi időbe való”. Igaza volt. Legfeljebb az első nagy epigrammaíró nemzedék után (*Verseghy, Baróti Szabó, Kazinczy, Berzsenyi, Vitkovics, Szentmiklóssy, Kisfaludy Károly, Kölcsey, Bajza,*

Vörösmarty stb.) lett kissé divatjamúlt. Ettől függetlenül azonban még korszerű maradhatott, hiszen korszerűtlenné nem a forma, hanem a mondanivaló, a tartalom válik, amennyiben a szerző nem saját kora szelleméből és élményforrásaiból merít.

Greguss villanykái a feudális társadalom eltorzult formációinak, visszás közéleti — emberi jelenségeinek a szatírái a polgári társadalmi rend sürgetése érdekében. Kioktatja az áldozatot hozni nem akaró gazdagokat, rávilágítva önvédő elméletük hazug alapállására:

Tétlenségedet úgy mented, gazdag honi polgár,
Hogy tetteiben igen árva a mostani kor.
Hej, nyisd meg szemedet! Nem készít tetteket a kor,
Tetteket a kornak készít a férfierő.

Leleplezi a fősvényt, a hedonista élvhajhászt, az aranyimádót; kigúnyolja a mindenhez értő, minden lében kanál, kotnyeles-műveletlen arszlánt; megmosolyogja a kiversek szánivaló fűzfapoétáit és a „pompszavakkal” mennydörgő, dagályos ódairót, kiben „mankókon jár a köznapiság”; a demokratikus elveket harsogó, de azok szerint élni képtelen kétszínű politikust:

Menj szaporán, s vidd el Kossuthnak ezen teli ívet!
Mondd, hogy holnap a hírlapba nyomassa le azt.
Én itt szívrehatón megírom, mint kell az adózó
Népnek sok terhét osztani, könnyíteni.
Menj aztán Pete gazdához, s intsd őt az adóra!
Mondd, hogy e félévért adja ki rögtön a pénzt.
Én mitsem tehetek, hogy magzati és neje vannak,
S házából, ha ma még nem fizet, elvezetem.

Másnap a hírlapban csakugyan kijön a gyönyörű cikk;
S háztalanul a mezőn ül Pete s gyermekei.

Egyik legismertebb epigrammájában a nagyhangú álhőst gúnyolja ki:

Rágalom, hogy Mák kardot sem ránta a harcban,
Futva az ellen elől, — karddal ütötte lovát,

majd a maró gúny éles fegyverével a kényúrra mér megrendítő csapást:

Orvosok azt mondják: „A sóhaj tágítja tüdönket,
S így az egészségnek hasznos a sóhajozás.
Orvosa népeinek lám X nemzet fejedelme,
Aki sok országot bő sóhajokra fakaszt.

Nem nehéz kitalálni, kivel azonosította a sok országot elnyomó zsarnokot a korabeli liberális magyar olvasó. Greguss — a köztársaság híve — jól látta a

kártékony társadalmi képleteket és a közeleti vadhajtásokat: a feudalizmus romlottságának okait és okozóit. Űgyesen küzdött ellenük. Villanykái ezért nem lehettek már ab ovo korszerűtlének. Ennek köszönhatték relatíve tartós sikereiket is. A polgári átalakulástól — mint akkor sokan — ő is teljes szabadságot remélt. Határozott politikai öntudattal, erős hittel beszélt a szabadság szépségéről és felbecsülhetetlen értékeiről, azt remélve, hamarosan fészket rak az embermilliók szívében, és egyenlőséget teremt:

Százezrek hordanak szájokban, óh, égi szabadság!
Téged szűkre szabott önszivők is kirekeszt . . .
Mindenhol keresünk téged, de sehol se találunk,
Köztünk jársz te, de nem látnak a gyöngye szemek . . .
Pályámnak végén ott állsz te, kitűzve, mikint cél!
Kár, hogy e célra a cél nem lehet eszközőm is.

Belső erkölcsi indíttatású, új típusú, önzetlen országépítésre serkentett. Olyan tevéleges hazaszeretetre, amely a régivel szöges ellentétben állva, új eszményt képvisel, és új irányt ad:

Halni tanulj! — e szót mindenki fülembe kiáltja.
Élni tanulj! — ezt még senki se mondta nekem.

Az élni tanulást — amint ezt a fenti, *Fordítsuk meg* című epigramma szöveggörnyezete is erősíti, a haza szolgálata is parancsolja. Az a fajta honpolgári kötelesség, amely *Vörösmarty Honszeretet*-ének mélyen elgondolkodtató alapeszméjével: a „Szeresd hazádat, és ne mondd . . . Tégy érte mindent!” programmal azonos, és ekként szól:

Némán tedd meg a jót! Fecsegés legjobbat is elront,
Bízvást hallgathatsz, szól ha helyetted — a tett.

Sokszor vagyunk kénytelenek megállapítani a kis füzet olvasása közben, hogy a versikékben jobb a gondolat, mint a nyelvi-ritmikai megoldás, pedig Gregussnak, a költőnek, kedvezett a szerencse: a műfaj a XIX. században is megőrizte a számára előnyös időmértékes formát. Ennek ellenére sajnálatos módon sokszor fordul elő, hogy kellő nyelvi lelemény híján nehezen érthető marad egy-egy fontos tézis, olykor meg az alkalmazott inverzió idegesít. Azért váratlan ez, mert Gregussnak világos elképzelései voltak a nyelv és a költői szabadság viszonyáról. Ezt vallotta: „Baj, ha a vers hibák elkövetésére kényszeríti az író, mert ez azt jelenti, hogy még *nem lett ura a nyelvnek, s nem bír benne könnyen és fesztelen mozogni* . . . A vers teljességgel nem szabadítja föl a költőt hiba elkövetésére”. A szokásostól eltérő szórendet, az inverziót viszont nem tartotta hibának. Ellenkezőleg; fontos figyelembresztő és lekötő, kellemes stiláris izgalmakat keltő, játékos nyelvi eszköznek tekintette, amelyet mind prózában, mind versben alkalmazni lehet és kell. De vajon csakugyan ezt a célt szolgálták-e nála is?

Az általunk kiemelt nyelvi nehézségek, nehézkességek, amelyekhez továbbia-
kat is társíthatnánk, arra mutatnak, hogy a forma sehogy sem akart engeddel-

meskedni Greguss akaratának. Nem vált egykönnyen kezes állattá. Ezt önkéntelenül maga is elismeri, amikor a füzet harmadik részegységét felölelő *Martialis, Lessing, Kuh, Pope, Rousseau* epigrammákkal kapcsolatosan azt mondja el, hogy a fordításban nem mindig tartotta magát az eredeti versmértékhez, „mely az ügysem énekelhető villanykáknál nem csak mellékes, de önkényes járulék is”, holott ez minden valamirevaló műfordítással szemben alapvető követelmény volt már akkor is.

Fokozottabb mértékben vonatkozik ez az *Edzдалok*ra, amelyek már a *Villanykák*kal egyidőben kiadásra vártak. „Zürichben kellett volna kijönniök, de kedves viszonyainknál fogva most már hazánkban jelenhetnek meg”, lelkendezett Greguss. Vagyis a kiadvány a szabad sajtó gyermeke lett. Szarvason nyomták 1848-ban Réthy Lipót sajátjaként és betűivel. Feltehetően a svájci *Theophil Gottlieb Stier* ajánlatára próbálkozott a szerző valamilyen zürichi kiadóval, ámbar *Wigand Ottó*-nál, *Heckenast Gusztáv* sógoránál (nála jelent meg valójában az epigramm-füzér: a *Villanykák*) bátrabbat ott sem találhatott. A hatalom erőszakoskodásai elől hazánkából kitelepült *Wigand* volt ugyanis „az első a lipcsei könyvkiadók közül — olvassuk a *Lukácsy Sándor – Varga János* szerkesztette *Petőfi és korában* —, aki magáévá tette a polgári átalakulás gondolatát, s nem riadt vissza semmi nehézségtől, hogy ezt a gondolatot a nyomtatás útján terjessze”. Száz prókátor veszett el benne. A legraffináltabb módszerekkel játszotta ki a Habsburg-hatalom éberségét. Egymás után adta ki a „legveszedelmesebb” írásokat (*Wesselényi: Balítéletek-ről, Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében; Táncsics: Sajtószabadságról nézetei egy rabnak* stb.) és juttatta el agyafúrt ügyességgel hazánkba, végsőkig kihasználva a szász sajtótörvények adta kedvezőbb lehetőségeket és a mienknél enyhébb cenzori előírásokat. Még *Metternich* is tehetetlennek bizonyult vele szemben.

Az *Edzдалok* 25 verse korántsem volt olyan veszélyes, mint *Petőfi* vagy *Táncsics* akármelyik műve. Magyarországi kiadót mégse lehetett volna egykönnyen találni rá — a politikai célzatú írásokat szigorúan ellenőrizték a beosztásukat féltő aulikus cenzorok. Az *Edzдалok* általános érvényű, vitathatatlan igazságaitól — akár nemrég *Vajda Péter Erkölcsi beszédeitől* — könnyen visszahőköltek volna. Persze, az sem lehetett mellékes szempont, hogy egy esetleges külföldi megjelenéssel jelentősen megnőhetett volna a kis füzet erkölcsi súlya és tekintélye is.

A sarvasi nyomda tulajdonosa: *Réthy Lipót*, akivel Greguss nem sokkal korábban aktív kiadói kapcsolatba került, sem mutathatott túl sok kedvet hozzá. Kezdő költők verseinek nem volt nagy kelendőse ekkor sem. Különben is elég volt neki a *Futár*, amely nemcsak a fulmináns *Petőfi* cikk, hanem a szerző tüntető nacionalista nézetei miatt sem arathatott osztatlan sikert a jelentős nemzetiségi lakossággal rendelkező alföldi városkában. Greguss ugyanis nem elégedett meg *Feuerbach* finoman megfogalmazott etikai programjával: „*Emberszeretetet a pont, ahonnan — emberboldogság a pont, ahová indulok*” — hanem megfejelte még ezzel az erősen nacionalista indíttatású elvvel: „Az emberek között pedig legislegelőször boldoguljanak a magyarok.” Akkor sem lehetett Szarvason rokonszenves ez, ha a reformkor tele volt hasonló jelszavakkal. Sajátos módon mindezt olyan költő hangoztatta, aki ekkor is még szívesen

nevezte magát *Greguss Auguszt*-nak (lásd a *Pesti Divatlap* 1846. nyárhó 18-i számát, amelyben így publikálta *Bús fiú* című versét, illetve az 1847. március 7-i közleményét, amelyben azt tudatta, hogy „németországi mulatása alatt” úgy megtanított magyarra egy svájcit, hogy az *Kölcsey*, *Berzsenyi*, *Kisfaludy Sándor* verseinek külföldi megismertetését — értsd: fordítását — tűzte ki maga elé célul, és csak 1848-ban tért át a Greguss Ágost (Ágoston, Ákos) majd a *Gerő Ákos* név egyértelmű használatára.

Valószínűleg sokaknak sérthette hazafiúi érzékenységét *Greguss Szózzal* kapcsolatos kritikája is. Megróttá ebben *Vörösmarty* országszerte ismert és tisztelt, nagyhatású versét, amelyet *Egressy Béni* frenetikus erejű zenéje 1843-ban nemzeti imádság rangjára emelt, s amit 1848 tavaszán — ahogy erről *Dobsa Lajos* korabeli párizsi tudósításából értesülünk — a francia nép mint „Magyar Marseillaisét” megbabonázottan, mély áhitattal hallgatott végig a városháza előtti téren. Az bosszantotta Greguszt, hogy *Vörösmarty* elhódította tőle a Magyar Marseillaise szerzőjének büszke címét? Talán már ekkor megfogant benne, hogy ő írja meg a magyar seregek nagy harci riadóját, s ezért igyekezett mindenáron hibát találni a nemzet koszorús költőjének alkotásában?

A röplapként terjesztett Greguss-féle *Magyar Marseillaise* nem kívánt *Rouget de Lisle* világhírű dalának egyszerű fordítása lenni. Nem szándékozott *Hajnóczy* és *Verseghy* fordításával versenyre kelni. Szerzője többre vágyott — a francia forradalmi himnusz magyar ikertestvérét akarta megírni, hogy vele és általa a 48-as szabadságharc katonáinak forradalmi elszántságát eddze és a honvédő harc jelentőségét tudatosítsa. Így lett jól érzékelhető háttere a magyar realitás — a megtámadott haza néhány alapvető, megoldásra váró politikai gondja és feladata. Kétségkívül a szabadságharc szülötte; a *Jellasics*-féle betörés keltette indulatoknak köszönhetőe létét. Ugy összeforrt benne az irányító elv és a napi érdek — a stratégiai és a taktikai cél —, hogy mint Pilátus a krédóba — a gyűlölt horvát bán: az „összeesküdött császári falka bérence” és „vérengző cinkosa” név szerint is bele került. Írója nem tudta tiszta eszmévé finomítani, nem tudta személytelenné tenni. Így vált felemássá; egyetlen harc dalává. Igaz, azzá se nagyon. Idegenes formájával, töredezett indulatmeneteivel, mesterkéltné, nehézkes nyelvével, a kérdő és felszólító mondatok keltette feszültséget hamar lecsendesítő kijelentő mondatos magyarázkodásaival nem tudott közel férközni a tömegek lelkéhez. Nem lett sem toborzó, sem csatadal. Nem vált a *Szózat* és a *Talpra magyar* egyenrangú harcostársává.

Greguszt pedig radikális forradalmi hit fűtötte. „Csupa tűz és láng” lelki alkatának félreérthetetlen bizonyágtevője lett a *Szózat*-tal kapcsolatos állásfoglalása is. *Csüggedtnek* és *ernyesztőnek* érezte a nagy költeményt, amely „*gyöngye hangjánál fogva* nem magyarhoz illő”. Kárhóztatja az „itt élned-halnod kell” dilemmájáért. Nem hajlandó észrevenni, hogy a „nagyszerű halál” motívuma az elszántság fokozására való — annak az eszköze és nem a belenyugvás, a végzetserű nemzethalál előre megsejtett képe. Nem meghalni kell a hazáért, hanem élni! — ismétli meg *Kölcseynek* a *Hitel* szellemében fogant és a dicső múlt emlékein merengő, búsmagyarkodást elítélő s helyette tevőleges hazaszeretetre felszólító elvét, illetve önmaga — általunk már korábban idézett — *Fordítsuk meg* című epigrammájának alap gondolatát. „Itt élned kell, egyéb semmi — írja.

Elég rossz, hogy a magyarok csak véröket tudták ontani hazájukért (miért nem hazánkért? E. L.), élni nem tudtak érte — ez pedig nehezebb is, dicsőbb is bármily feláldozó meghalásnál. Nem jó a jövő nemzedéket is azon útra vezetni, melyben elődeink jártak . . . Mindig csak Árpád és Hunyadi! A költők már egészen elkoptatták őket . . . Ha én *Vörösmarty* vagyok, én nem könnyet, de kardot adok az embermillióknak, és megmondom nekik, hogy a sírból is életre ostromolják fel a nemzetet, a sírba pedig ne a nemzetet, de a sírásókat fektes-sék”.

A mindenben hibát kereső, mindent kevesellő fiatalember tiltakozása ez is. A forradalmár szemlélet és magatartás önmutogató túljátszása. Mögötte jelentős mértékben a fiatalos feltűnni akarás munkál, és teszi ezt a „hangzása szerint radikális, lényege szerint neofitán okvetetlenkedő bírálatot nemcsak az értetlenség paródiájává”, hanem egyenesen *értetlenné* is. (*Pándi Pál*).

Vajon szenvedett-e valamilyen eszméi kopást a kis versesfüzet: az *Edzdalok* azzal, hogy a tervezettnél egy évvel később jelent meg? Nem, hiszen Greguss előremutató eszméi 1848-ban is aktuálisak maradtak. Nevelőereje azonban feltétlenül csökkent. Éppen a legdöntőbb szakaszban nem tudott aktív politikai tényező lenni, a politikai közgondolkodás irányítójává válni. A „zajtalanul és félelmesen” érő idő ugyanis 1848-ban egy csapásra felgyorsult és felforrósodott. Egyszerre „leszakadt az ég a földre, jelenné lett a jövő . . . A forradalom kitört Olaszországban”; Párizsban elűzte *Lajos Fülöpöt*, lángja „becsapott Németországba, sőt onnan is tovább harapózott, végre Bécsset is fölgyújtotta”, majd *fanatikus lelkesedéssel* diadalmasan vonult végig Pest utcáin. (*Petőfi S. naplója*)

Az egymást gyorsan követő politikai események hatására ugrásszerűen változott a korszellem. Belátható közelségbe kerültek a régóta várt társadalmi változások. Március 15-ének „irtózatossága” mint tökéletes vízváltó, élesen elkülönítette egymástól a két tábor. Az uralkodó rend legelkötelezettebb haszonélvezőit megrémítette, és megrögzött reakciósokká, a többieket ingadozókká, a haladó gondolkodású liberálisokat pedig türelmetlenné tette. Nagy részük ekkor lett reformerből forradalmárrá.

Az *Edzdalok* költője — nem kétséges — a társadalmi átalakulás lelkes híveként az újfajta gondolkodásmód, a felvilágosodott eszmék érlelő kovásza, okos tanára, fáradhatatlan szálláscsinálója akart lenni. Ennek a célnak rendelte alá a kis versesfüzetet is, amiről jó érzékkel állapította meg *Czóbel Ernő*: „Nem a forradalom láza teremtette” a benne lévő „lázító verseket, hanem a versek lázítottak a forradalomra”. Méghozzá annyira akartan és annyira türelmetlenül, hogy a gondolatoknak idejük sem volt arra, hogy „verssé” formálódjanak. Mindvégig erőteljesebb maradt bennük a didakticista-politikai, mint az esztétikai-művészi cél. Vagyis Greguss mértéket vesztett, és megelégedett félkész művekkel — érvelt és nem ábrázolt. Nem gondolt rá, hogy a moralizáló-didakticista szempontok „ernyesztő” hatásúak — akadályozói az érzelmi azonosulásnak.

Persze, a késedelmes publikálás még ennek a csökkent értékű politikai nevelésnek a hatását és lehetőségét is lefokozta, és az *Edzdalok*at olyan dokumentummokká degradálta, amely alig lett több utólagos öngazolásnál. Azt bizonyította, hogy ha Greguss történetesen Pesten él, magasfokú ideológiai felkészültségé-

nél fogva, ott lett volna a helye a márciusi ifjak élvonalában, mert radikális szemléletét, társadalmopolitikai elveinek tudatosságát, forradalmas hitét nem egyedül és nem kizárólagosan március lobogó lelkesedésének és magasra törő lángjának köszönhetné.

Az *Edzdalok* egyik-másik darabja arról tanúskodik, hogy nemcsak az 1847-ig megírt és politikailag hasznosnak minősített versek kaptak helyet a füzetben, hanem egy-két újabb is. Tartalmi-világnézeti egysége a felvilágosodás eszmei gazdagságából fakadt, amelyet a költő bizonyára eredeti francia nyelvű dokumentumokból ismert meg és sajátított el. Erre enged következtetni *Corneille*, illetve *Rousseau* és *Robespierre* fordítása is. Homogén művészi látásmódot viszont attól a *Berzsenyi* által felelevenített — sokak részéről félremagyarázott — sokratesi elmélettől nyert („Vesszen el, aki a szépet a hasznostól megkülönböztetni merészelte”), amely az erkölcsi és politikai szempontokat — tévesen — szinte már önmagában is költőinek hitte.

A költői művek színvonalát károsan befolyásoló tudós alkat az *Edzdalokat* sújtotta a leginkább. Greguss ugyanis úgy készítette verseit, mint az értekezéseket. Témái túl elméleti megközelítésűek; a teoretikus értelem, a hideg ráció, a kemény logikájú bölcselkedő érvelés uralkodik rajtuk. Lázadó szívének indulatait lépten-nyomon elgyengíti a tudatos versírói akarat. Nehéz lenne kinyomozni, volt-e mögöttük olyan erős személyes élmény, amely arra kényszerítette, hogy versben fogalmazza meg érzéseit és politikai nézeteit. Vagy csak a tanítanivelni akaró szándék adta kezébe a tollat?

Sokszor érezzük, hogy a politikai igazságok eredményesebb propagálását inkább akadályozta, mint segítette a verses forma. Nem kétséges: gondolatai jobban elfértek volna a próza kényelmesebb, — azaz a logikai érvelésre bővebb lehetőséget adó — keretei között. A jambikus lejtésű rimtelen sorok és versek „kiszámított, szabályos szerkezete” nem kölcsönzött nekik úgyszólván semmi érzelmi felhangot. Nem segítette elő, hogy a kis füzet versei a politikai agitáció hasznos eszközeivé legyenek. Még jobban akadályozta ezt Gregussnak a népies költészet nyelvi-formai követelményeivel szembeni indokolatlan viszolygása — a klasszikus forma ugyanis az elkülönülés érzetét sugallta, nem a néppel való azonosulás vágyát.

A tudós alkat szigorú rendező elvének és akaratának eredményeként végül is az *Edzdalok* gondolatai nem váltak mélyen átélt érzelmi emóciókká; megrekedtek az értelmi tudatosítás akaratú szintjén. Felesleges és hiábavaló próbálkozás lenne, hogy életre keltsük őket. Szerzőjük — sajnálattal kell leszögeznünk — kellő lírai tehetség hiányában nem tudott időálló, értékes verseket írni. Csak érdekes sorai voltak, művészileg jól megkomponált verse nem. A kis füzet ennek ellenére is figyelmet érdemel: költőjének politikai nézetei és állásfoglalásai hasznos adalékul szolgálhatnak egy reformkori „eszmetörténeti kompendium” írója számára.

Az *Edzdalok* hű képet nyújt a feudális renddel elégedetlen, radikális társadalmi-szemléleti változásokat sürgető Gregussról, de minden olyan liberális értelmiségiről is, aki az eszme felől közelít a való világ gondjaihoz és nem fordítva. Ez az alaphelyzet adja a kulcsot annak a megítéléséhez, miért nem lehetett más a füzet, mint önigazoló dokumentáció, illetve hogy a már ismertetett esztétikai

hiányosságokon túl miért nem volt ereje arra, hogy forradalmasítson. Okkal veti fel ugyanakkor azt a kérdést is, miért nem érezhető mögötte a költő és a nép azonosulásának teóriát átlelkésítő boldogsága sem.

Greguss ekkor még alig valamivel jutott túl a félúton. Az apai nevelés liberális demokrata családi élményeihez külföldön társult friss ideológiai hatások, a felvilágosodás talaján fakadt merész filozófiai tanok: racionalista metafizikai rendszerek, utópisták és „igaz szocialisták” hirdette elméletek, republikánus politikai elvek és szabadság-doktrínák szembeállították már az „átkos tulajdon” híveivel, de még nem talált rá arra a nyomor szorításaiból menekülni szándékozó, mindenre elszánt tömegre, amely az ellenkező oldalról indulva, súlyos helyzetének világos értelmezéséhez és annak célravezető megoldásához megbízható szellemi társat, irányító elmét keres. Ő még csak önmagában, önmaga számára tisztázta a fő irányelveket. Elszigetelt teoretikus, magányos lázadó volt, akinek hangját nem visszhangozták lelkes együttérző tömegek. Amellett szemléletformáló közéleti fórummal sem rendelkezett; azt sem tudta, valójában mekkora erőre támaszkodhatna. Kishitűsége (gondoljunk csak az *Edzdalok* általunk már ismertetett *A magyar költő sorsa-ra*) is innen eredt.

Csak a forradalom napjaiban érezte meg a politikai-közéleti siker mámorító ízét. *Nádor Jenő* iskola-története szerint Szarvason került élő kapcsolatba a társadalmi átalakulást követelő néppel. Itt ragadta el őt, a külföldről hazakerült „jelesen képzett tanerőt a nagy forradalmi láz . . . szónokolt és írt túlzó forradalmi szellemben (*Robespierre* egyik beszédét is lefordította)”. Annyira együtt érzett és együtt gondolkodott a néppel, „hogya a szarvasi választók huszonkét éves korában képviselővé akarták választani”.

A fennmaradt hivatalos iratok — sajnos — ezt nem támasztják alá. Legfeljebb egy kis csoport javasolhatta a magas kitüntető címre és felelősségteljes munkakörre. Nem lett hivatalos jelölt Szarvason. Alighanem csak annak a programadó városi bizottságnak volt prominens tagja, amelyik — egyedül a megyében — határozottan előírta, mit vár el a képviselőtől. A mandátumért viszont csak *Jancsovics Pál*, Szarvas város jogtanácsosa és a nép jelöltje: a *hazafias szellemű Boczkó Károly* vetélkedett. Végül ő lett a heves választási harc győztese. 1872-ben valóban megpróbált a szarvasi—orosházi körzetben képviselő lenni. Sikertelenül. Alulmaradt *Karassiy Istvánnak* és *Táncsiccsal* szemben.

„A nép kívánatait” összegző program rendkívül érdekes és tanulságos. Tökéletes képmása a márciusi napoknak. Elvárásai azonosak az *Edzdalok* költőjének politikai célkitűzéseivel. Mik voltak ezek? Először is a „*felső tábla eltörltetése*”, aztán „*a legelő szabályozása tárgyában 1836-ban hozott törvényeknek szélesebb alapra leendő fektetése, a regálék megszüntetése* (Szarvas részéről e részben fizetendő váltságának teljes megszüntetése), *a tökéletes egyenlőségnek kimondása*, a pesti lánchídnak az ország számára történő átvétele, *a papi fekvő javaknak a nemzet számára leendő visszavétele* s a papi egyének tartására szükséges fizetések meghatározása, továbbá a vasutaknak az ország részére leendő megszerzése a többi utaknak jókarban-tartásával, *a nép nevelés ügyének a nemzet kezébe való kerítése, praeparandiák — tanítóképzők — felállítása a protestánsok részéről is*, a papok és tanítók szabad választása más vallásbeliek részéről is, *a katolikus papság nőtlenségének eltörlése*, az újabb időkben az adókra nézve hozott örökö-

sődési törvények módosítása, a végrendeletek nélkül elhalt egyének vagyonának a rokonokra leendő illesztése és csak ezeknek nem létében a községre lehető szállása, a hon védelmére megkívántató új katonaadás kérdése, a községi rendszer behozatala, a forspontozások végképeni eltörlése, a szőlődézsma megszüntetése, mindenféle kvalifikáció (minőségi különbségtétel) elenyésztetése”.

Ez a roppant színes és gazdag program — hamar észrevehető — egyáltalán nem sürgette a nemzeti függetlenség kivívását. Fel sem vetette az önálló nemzet ideáját. „A hon védelmére megkívántató új katonáskodás” követelése sem akart többet, mint amit a *Mit kíván a magyar nemzet* 12 pontjának egyike: „A katonaság esküdjék meg az alkotmányra; a magyar katonákat ne vigyék külföldre; a külföldieket vigyék el tőlünk”. Csak az idejét múlt korszerűtlen törvényeket és fejlődést gátló feudális jogokat akarta megnyirbálni és megreformálni, így akarván utat nyitni a polgári átalakulás számára.

A szarvasi program olyan időszak terméke, amelyben a szabadság a jog előtti (törvény előtti) egyenlőség fogalmával volt azonos. Nem kívánt gazdasági egyenlőséget. A programnak az a ködös megfogalmazású mondata, amely „a papi fekvő javak — nagybirtokok — nemzet számára történő visszavételét követelte, sem azonosítható valamiféle földosztással. *Eőtvis* 1848-as népiskolai törvénytervezetének és *Táncsics* évtizedeken át — 1871-ben is — hangoztatott iskolapolitikai nézeteinek szellemében (gondoljunk arra, hogy a kerület eredetileg őt akarta képviselővé választani, de ő Siklós mellett döntött) a hatalmas földterületet, mint csorbíthatatlan köztulajdont az egyházi fennhatóság alól felszabaduló népiskolák fenntartására, a papok, tanítók állami alkalmazotti fizetésének a fedezésére hasznosította volna az állam.

Az *Edzdalok*ban is erőteljesebb hangot kapott a jobbágyság eltörlésének és az abszolutizmus megdöntésének az akarata, mint a nemzeti szabadságharc eszméje. Az 1847-ig írt versek között egyetlen egy sincs, amely a Habsburg háztól való elszakadásra, a nemzeti függetlenség kivívására buzdítana. Ez — akár Greguss köztársaságpártiságának, republikánus elkötelezettségének a megvallása — csak egy-két későbbi versben fedezhető fel. (*Egy lengyelhez, Előre, Mi a fegyver?* stb.) A szociális forradalom eszméje azonban itt is helyet kap, helyet követelt magának; nem oldódik fel, nem tűnik el a függetlenségi harc árnyékában.

A három ív terjedelmű füzet minden verse politizált. Nem maradt köztük egy sem, amely a magánélet (barátság, szerelem, gyermekkor, család, iskola, szülőföld iránti vonzalom, kapcsolat a természethez stb.) bensőséges líráját szólaltatta volna meg. Ekkor lépett pedig boldog házasságra *Kemény Mária*val, sőt maga Szarvas s vele a számára szokatlan alföldi környezet is a versbe kívánckozó élmények garmadáját kínálta. Mindezek azonban feleslegessé és érdektelenné váltak a nagy politikai feladat mellett. Greguss ugyanis nem érzett lényeges összefüggést a magánélet és a közélet között. Úgy kezelte őket, mint egymástól különálló zárt témaegységeket. Ennek ellenére, hogy feleségének testvérei: *Kemény Pál* és *Kemény Mihály* — *Petőfi* aszódi iskolatársai — a reformkor liberális programjával azonosultak, s körükben, kik fiatal kora óta nevelték hugukat, *Mária* is megszokhatta a politizáló légkört.

A gondolati líra síkjára emelt politikai költészet elvontsága olyan versekben sem tud személyes vonatkozásúvá válni, amelyeken kézzelfoghatóan érződik más költők (elsősorban *Petőfi*, *Berzsenyi* vagy *Vörösmarty*) hatása. Ez alól még a reformkor kedvelt történelmi alakja: *Dózsa* sem kivétel. (*Dózsa végszava*). Ő is engedelmeskedik Greguss moralizáló-didakticista akaratának, s mindvégig hideg jelkép marad. Bölcs tanítómester a tüzes trónon. Nem fenyegető rém, mint *Petőfinél* és *Eötvösnél*. Indulattalan, nyugodt szavakkal értékeli élete utolsó óráján is. A bukott harc tanulságait fogalmazza meg, higgadtan és tárgyilagosan. Mintha tökéletesen érzéketlen lenne a testi szenvedések — a mártírhalál iránt. Megbocsát a húsát evő kiszolgáltatott, további ellenállásra képtelen társaknak, nem szidja a kegyetlen, diadalittas *Zápolyát*, megőrzi rendíthetetlen és méltóságos nyugalmát az iszonyú fájdalmak között is. Végszava alig több, mint objektív útmutatás. Ezen a logikai figyelmet irányító, céltudatosan adott cím sem képes változtatni. Nem, mert még a szörnyű, vérforraló esemény borzalmas víziója sem tudja lázba hozni a költő fantáziáját. Innen ered, hogy a költői szempontból gazdagon kiaknázható témából csak színtelen, száraz tényközlés lett, mely nem kelt érdeklődést, nem indít heves emberi érzelmeket. Nélkülözi a konkrét tárgyi igazságnál összetettebb művészi igazságot. A megjelölő erőt és a szubjektív érzelmi átélést. Nincs gyűjtő hatása. Nem készlet forradalmi harcra — szenvedélytelen. A közömbös írói magatartás, a józan didakticista tanulság szánalmasan erőtlenségre: nincs ereje és létjogosultsága ilyen körülmények között. *Dózsa* „végszavában” sincs tűz és meggyőző, elszánt harcra ingerlő — kényszerítő erő:

Legyőzött a nép,
De egykor győzni fog.
Fel, szolgacsoport, legyetek
Rabokból szabadok!
Isten segít!

Kétségkívül, a költői tehetséggel és látással van itt a legtöbb baj. Az élmény — az átélés — alacsony minőségi foka, a gondolatok verssorokba tördelésének bizonytalansága és az objektív hangú, pontos megszövegezésre törekvés kínos fegyelme akadályozza a téma élesebb beállítását és mozgósító erejű megfogalmazását. A versgyártás a versírás, a költés helyett. A fenti szöveggörnyezetben ezért nem él — nem is élhet — *Dózsa* felhívása. Csak küszködik tehetetlenül, önmagában. Nincs éltető levegője. Nem tud harcra ingerelni, nem tudja azt az érzést felkelteni az olvasóban és hallgatóban, hogy a forradalom elodázhatatlan sürgős politikai program, s van értelme a harcnak. Greguss, a gyakorlati politikai tapasztalattal nem rendelkező költő, nem érzi, hogy sem *Dózsa* keresztesháborújának szomorú vége és lehangoló tanulsága, sem a megismerés határán túli égi hatalmasság segítő szándékába vetett hit és bizalom hirdetése nem lehet a meggyőzés hatékony fegyvere. Természetesen az érzelmi fokozásé sem. Különösen olyan tömeg számára, amelyik a történelem keserű igazságaként azt szűrte le, hogy a harchoz sok jó fegyver és a fegyvert okosan forgató, korszerűen képzett, fegyelmezett hadsereg kívántatik. Amelyik a realpolitika elvét képvisel-

ve, azt vallotta, hogy a háború matematika, és ahol a hatalom, ott az erő. Amelyik túlnyomó többségében Petúr bánnak Bánkhoz intézett szavait: „Az isten nem segít soha felkent királyok ellen” — tartotta íratlan törvénynek a földön.

1847-ben Greguss még nem volt a nép avatott szószólója, bár helyesen tapintott rá a legégetőbb politikai feladatokra. Nem tudott maradéktalanul a nép eszével és szívével érezni és gondolkodni. Könyvélmények és nagyhorderejű koreszmék bővületében élt, s azoknak témái és tézisei keltek életre verseiben. Nekik köszönhette politikai érdeklődését. Belőlük kölcsönzött magabiztos hitet és elvi tudatosságot. Reájuk támaszkodva hirdette a „*Régi szokás vége*”-t, abban bizva, hogy egyedül a tudás a szabadság alapja, a szabadság pedig a kulturált emberfők sokaságának örök joga és privilégiuma. Azoké, akik tudják, hogy

... nem szabadság a hosszabb bilincs,

.....
Egész szabadság, és egész világ kell!

Nem érhetik be toldozás-foldozással, kisebb-nagyobb reformokkal.

A *Régi szokás vége* olyan költemény, amelyben Greguss a társadalmi felszabadulás biztosítékául szolgáló tudást nem kizárólag a radikális átalakulást érlelő filozófiai tanok térhódításától és hatásától, hanem egyenesen a szolgaságból származtatta. Az első versszakban megfogalmazott fő kérdés:

A nép haladt, s fői nem haladtak.

Hogy van, hogy mégis kormányon maradtak?

a korabeli nagyfokú analfabetizmus ismeretében kissé hamisan cseng és utópisztikusan hat még. Azt az érzést kelti bennünk, mintha a francia felvilágosodás északultusa, a tudomány mindenhatóságába vetett hit elve szólalna meg benne. Mintha *Berzsenyivel* együtt akarná hirdetni Greguss a század fenséges szózatát: „Az Ész az isten, mely minket vezet; az ő szavára minden meghajol”. A következő versszak azonban világos magyarázatot ad; — Greguss a nép öntudatosodásának hiányát elsősorban a szolgaság következményének tartja, s valahogy úgy, ahogy *Rousseau* mondja: „Az emberi ész csak azt foglalja magába, mi belé a tapasztalás útján jött; minden tárgy felett csak szerzett eszméink szerint ítélünk” (*Hitvallomása egy papnak*), ő sem tagadja meg a közvetlen érzéki észlelés útján szerzett ismereteket, mint értelemfejlesztő és gazdagító erőforrást. A *közérdeket szolgáló ész* alkotmányos szabadságot szülő erejében bizva, a nagy francia gondolkodóval egyetértésben („Az ész nem kíván egyebet, mint szabadságot!”) figyelmeztette az elnyomókat:

Kell változás. Míg ostobák valánk,
Önkénytek bizton nehezült reánk;
De míg az önkény titeket vakított,
A szolgaság bennünk világot szított.
Beláttuk, hogy rabságot s éjhomályt

Szabadság s napvilág uralma vált.
Beláttuk, hogy ti evvel ellenkedtek —
S így kormányzóink többé nem lehettek.

A rideg tézist-közlő stílus eltűnik itt, és a többes szám első személyű igék alkalmazásával felmelegszik a gondolat. Erőt és magabiztosságot áraszt. A ki-nyilatkoztatásszerű elvont igazságok emberközébe kerülnek, és személyes gonddá, akut feladattá érnek. A nép önmaga erejének tudatára ébredt. Szabad-ságvágya a szociális szabadság, a társadalmi felszabadulás, jogi egyenlőség kivívására kötelezi. Nem védekezik, nem alkuszik többé. Legyőzhetetlenségé- nek tudatában az erő pozíciójából támad a feudalizmus álnok, kétszínű, alku- dozni akaró hatalmasságaira, a nép szabadságának esküdt ellenségeire:

Nem kell nekem sem a nemes, sem a pap,
Hogy fenék, az világosabb, mint a nap:
Szerencsénken mind a kettő rágva rág,
Míg ők lesznek, addig nem lesz szabadság.

A munkáló honfiak mért éhesek?
Mert dőzsölnek a munkátlan nemesek.
A világosságra szántak mért vakok?
Mert homályban csak halásznak a papok.

Nemes és pap, mind a ketten menjenek!
Az a testet, ez a lelket nyúzza meg.
Az, míg élünk, a szép földet zárja el;
Ez, ha meghaltunk, a poklot tárja fel.

(A két zsarnok)

Már a *Villanykákban* sem kegyelmezett nekik. A vérszívó, kegyetlen földes- urat például így pellengérezte ki:

A jobbágy bámul, hogy száraz a földesúr: „Aki
Vért szí, vértöltnek kellene lenni neki;

(A sovány)

a magasztos hivatásáról megfeledekező, azzal visszaélő papról pedig így véleke- dett a *Megfordított viszonyban*:

A papi szent hivatal utálattá teszi ármány?
Ármányt megszentít a papi szent hivatal.

Most *Petőfi* szellemét idéző elszánt indulattal ront rá mindkettőre, s egymás után röpteti jól célzott nyilait rájuk. Támadja kiváltságaikat:

Honnan az, hogy egynek milliói vannak,
S nyomorogni kell sok száz boldogtalannak?
Honnan az, hogy egyik rest bőségben áradoz,
És ezer más csonka bérért izzad s fáradoz?

Onnan, hogy az önzés tévútjára jöttünk,
És a szent közösség fel nem tűnt közöttünk.
Onnan, hogy nemünknek sujtol még egy zsarnoka:
A tulajdon átka, a gazdagság undoka.

Nem az ösközösségi állapotok visszasírása ez, mint az előző generáció költőinél és filozófusainál. Greguss tudja, hogy nem lehet visszafordítani a történelem kerekét. Ő csak az *önzés tévútjain* járó s a *rest bőségben áradozó* gazdagokat támadja az ész és a testvériség — a humanizmus — nevében, abban bízva, hogy a nyugatról keletre terjedő felvilágosult ész nem terem áltudományt többé; a homo sapiens, a bölcs ember önként mond le előjogairól, belátván, mennyire méltatlan hozzá az elnyomás és a kizsákmányolás. Azaz „a népszaroló dús s a nyomorú pór nép emberiségre javul” (*Vörösmarty*). Világosan felismeri Greguss a *harmadik zsarnokot*: a *tulajdon átkát*, ezt a személytelen hatalmasságot, amely kikezdi és aláássa a társadalom nyugalmit, és antagonisztikus ellentétet teremt szegény és gazdag között. Nem hoz fel cáfolhatatlan argumentumokat az ösközösség propagálására. Nem bizonygatja, hogy mindaddig, míg a bódult emberi nem” a magántulajdon elvével, az osztálytársadalom életre keltésével nem vetett *zárbékót* tulajdon kezére, vagyis míg a „mienk nevezet” volt érvényben (nem a sok lármát szülő „enyim-tied”) boldog volt mindenki. Boldog, mert egyenlőség uralkodott a földön; „nem született senki gazdagnak-szegénynek”, nem volt koldusa sem a törvénynek.

Mint a középkori haláltáncénekek, amelyek azt igazolták, hogy „a halál nem fél sem hatalomtól, sem erőtől, sem tudománytól”, könnyörtelenül elvisz mindenkit — vagyis a halálban mindenki egyenlő —, pőrere vetközteti ő is a társadalom különböző rendű és rangú képviselőit, a földi életet irányító hatalmasságokat: a királyt, akinek tekintélyt koronája és bíborruhája ad; a tőzsért, aki tönkremegy, ha áruja a nyakán marad; a „büszke nyers nemességet”, amelyet a kutyaőr tart fenn; a „tisztelendőt”, aki kiváltságos helyzetét a papi talárnak köszönheti; a „hivatlan hivatalnokot”, aki a nép ellen intézkedik, és *Petőfi* közismert verséből, a *Palota és kunyhóból* merítve eszmét és erőt, gúnyosan mutat rá a szomorú valóságra — mily gyarló emberi lelkeket takar a külső „cafrang”:

Vessétek el sok függeléketek —
S nincs létetek! —
Belsőtök a hiú külsőből áll csak!

Bízik az *új aranykort* kivívó felvilágosult nép harci erejében, s ekként oktatja ki a fejlődést akadályozó uralkodó rétegek tagjait:

Akárhogy is erőszakoltok,
Akármit fogtok fegyverül:

... vissza minket már nem toltok, —
Az új kor mégis felderül.

Minden parancsotok hijába,
Füst tervetek mind füstbe mén:
Kétkedni nem mer csak a kába,
Az új, arany kor jövetén.

Hogy meg ne jöjjön, azt mondjátok,
Hogy az aranykor volt, nem lesz . . .
Csitt, csitt urak! Hisz nem reátok,
Reánk nézve lesz aranykor ez.

(A nagyokhoz)

Greguss naiv társadalomfilozófiai elképzelése, népi indulatokat nem ismerő gondolkodásmódja, politikai elkötelezettségének törekenysége, véres forradalmi megmozdulásoktól viszolygó magatartása tükröződik abban, hogy ez után a frappáns és hatásos, nyelviileg is jól megformált logikai lezárás után egy, a szerkezeti egységet is megbontó függeléket ragasztott a vershez. Ebben az osztályegyüttműködés zavartalanságában, a békés belenövással kiformalódó egységes társadalomban bízva —, feltehetően a mindenkit boldogító új aranykor eszméjének a hatása alatt — arról beszél, hogy a jogaikat feladó urak is nyernek majd az új típusú egyenlőséggel. Méltókká válnak a megtisztelő embernévre. Az ember nem lesz többé embernek farkasa:

De nektek, nektek is jobb lesz valóban,
Mint most van, akkor dolgoztok;
Mert részesültök majd velünk a jóban:
Egyenlők lesztek s szabadok!

Most nincs szabadság, se nekünk, se nektek,
Most senkinek számára nincs:
Mink töletek, de tik tőlünk remegtek . . .
Mért hát ez átkos közbilincs??

(Folytatás)

Az európai polgári forradalmak ismeretében még a pedagógia századában is gyermetegül hat a megbocsátó szeretetnek és a mea culpázó bocsánatkérésnek ez a békés kézfogásban feloldódó hite. Olyan versek közelében még inkább, amelyek kíméletlen gyűlölettel és kendőzetlen nyersséggel támadják az elnyomókat. Különösen a „papok csoportját”,

Mely kapzsin őrzi rút tizedjét
S a végtelen jószágokat, —
Bár azt papolja, hogy való üdv
Csak égben van, nem ég alatt . . .

El a papokkal! Ők bennünket
Folyvást bolonddá tartanak,
De tettet, mely emberhez illő,
Még sohasem mutattanak.

Az ám! Javítani más hibáit
Puha karszékéből nem nehéz;
A szentek életét megírni,
Biz erre sem kell még nagy ész . . .

A rossz hitűt jó hitre vinni,
Ezüstöt osztva s hivattalt . . .
A konyhahősnét átkarolni . . .
Beyelni ételt és italt . . .

Másoknak mocskát mosogatni,
Míg ők magok nagy mocskosok . . .
Ily exoterikus papokra
Csak haragot s gúnyt szórhatok.

(Önvéd)

Nem isten létét vonta kétségbe ebben a túl nyers megfogalmazású, félkész versben. Nem tagadta meg deista-panteista nézeteit. Csak bőségben élő szolgálói iránt viseltetett izzó gyűlölettel. Azok iránt, akik busás hasznót húznak abból, hogy szolgálataik révén a földi hatalmasságok téveszmék és hamis erkölcsi elvek szerint népellenesen kormányoznak. A *Beranger*-fordítás: *A jó isten* is efféle tiltakozás a „cifra-törpék: úr királyok és a papok” uralma ellen. Maga az isten is elborzad tőlük. Felháborodottan látja, hogy papjai tobzódnak a földi javakban:

Más feketék is hiznak ott lenn,
Kiknek tömjénje kellemetlen;
Bőjtte teszik a napokat,
Nevemben szórnak átkokat . . .
Igaz, hogy szépen szólnak; hajh,
Csakhogy nem értem, az a baj.
De ha irántok van bennem hitel,
Engem, fiúk, az ördög vigyen el,
Az ördög engem vigyen el.

Greguss a tiszta ész diadalától remélt gyökeres változást. Azt várta, hogy parancsoló szavára a ma még „koronák és keresztek alatt sanyargó” nép öntudatra ébred, és kiszabadítja magát a testi-lelki terror rabságából. Rabbá ugyanis „nem a zsarnokok hatalma” teszi a nemzetet, hanem „a nemzet szolgáléke . . . születi a zsarnokot”. Ha tehát a nép levetkőzi tévhitét és önmaga ura lesz, azaz „saját eszével”, mint „jó vezérrel” él, akkor megvalósul a nagy álom: „Minden

ember maga papja” lesz — és *saját szívében önmaga építi templomát. (Önvéd).* Csak akkor tud üdvözülni, ha „keble a közjóért ki nem hül”. (*A két zsarnok*).

Ez a papi tevékenységet feleslegesnek és szükségtelennek minősítő tanítás — mégha a Greguss szerint törvényszerűnek érzett változást a belátható jövő hordja is méhében — nagyon messze esik a tételes vallás tanításaitól. Cseppet sem volt azonban veszélytelen — lazította a hívek kötődését az egyházhoz.

Merész és szokatlanul új hangot ütött meg vele — a felvilágosodás gazdag antiklerikális hagyományai mellett is — a szerző a reformkor költészetében. Ezt értékelte tisztán *Czóbel Ernő*, amikor azt hangoztatta, hogy az irodalomtörténet kutatói tudatosan feledkeztek meg Greguss 48-as tevékenységének elemzéséről, mert Szarvason „az országgyűlések és hírlapok szabadelvűségét messzi maga mögött hagyó radikalizmussal követelte a régi társadalom felforgatását”. Nem vitás, az ilyen gondolatok ellen védekezett a békésbánati egyházmegye esperese és lelkészi kara is, amikor fél évvel március 15-e után — amint fentebb szóltunk már róla — arra kötelezte a logika fiatal tanárát, hogy csak olyan elveket hirdessen, amelyek összeférnek az állam és az egyház érdekeivel. Tudjuk, sem a nép lázadó birtokfoglaló akarata (*Orosháza, Mezőberény*), sem a klérus elleni heves támadás nem illett bele a kormány programjába. Legalább is 1848-ban. Utóbbi kockázatos is volt; a viharos időben helyi túlkapásokra is lehetett számítani — bajba kerülhetett volna nemcsak a nem túl nagy evangélikus egyházi birtok, hanem a gimnázium alapítványi földje is.

Greguss az *Edzdalok*kal és a már többször is emlegetett politikai érdekeltségű művek fordításával szinte kiprovokálta a vihart. Valóban, jó néhány nyers megfogalmazású sora volt kihívóan sértő, úgy is mondhatnók: becsületbe vágó. Ezért nem tartjuk valószínűnek, hogy általános érvényű megállapításai ellen csak a szarvasi tanulóifjúság egészséges valláserkölcsei nevelését féltő közvetlen feletteshatóság tiltakozott. Nem kétséges, a részükről tapasztalt értetlenség volt Greguss számára a legfájóbb. Önemésztő keserűségét vallomásos versekbe fojtva, öntudatosan fogalmazta meg saját hitvallását. „A hatezer történetét vizsgálva, meg kell vallanunk”, hogy a fő célt — azaz a társadalmi békét — még nem értük el, kezdte objektív tárgyilagossággal a *Nincs halasztást*. Éppen azok gátolják ezt — állapította meg — „kik miatt nincs nyugalom” a földön. Ők intik csendre mindazokat, köztük természetesen őt is, kikben megfogant és hangot kapott az „ezredévi fájdalom”. Majd ennek a tézisek magabiztos nyugalomával ható alapelvnek a megfogalmazása után a szubjektív érzések látvája ömlik el a versen:

Ha szentül lelkesülve zengem,
Az emberiség zsoldárait,
Dorgálva értesítnek engem,
Hogy béke kell, nem lárma itt!

Hát azt akarnák, fel ne forrjak,
Ha látom évek óta már,
Hogy az imádott aranyborjak
Kuruzslatában nincs határ? . . .

Hát azt akarnák, szét ne vessen
A fellázított büszkeség,
Ha látom, hogy az érdemesen
Forró gyalázatbélyeg ég? . . .

Hát azt akarnák, összetépett
Szívemmel némán menjek el,
Ha látom, hogy az árva népet
Folyvást a bűn oldozza fel?

Nem! *Nincs annak hallgatni kedve,*
Ki tudja, hogy már szólni kell!
Nem várhatunk, a kocka vetve: —
Fel, aki ember, férfi, fel!

Támadás és önvédelem, hitvallás és tette serkentés kevercse ez a szokatlan szenvedélyességgel írt vers. Hangulati és tartalmi szempontból rokona ennek az *Önvéd* (Önvédelem), amelynek antiklerikális gondolatait előzőleg idéztük már. Itt csak arra a sokat mondó fejtegetésre kívánunk utalni, amellyel Greguss saját maga vallásosságát és istenhitét védelmezi. Verskezdő tételét olvasva, fülünkbe cseng *Petőfi: Levél Váradi Antalhoz* írt versének közismert sora: „Nem gyűlölöm, mint eddig, a világot”, ha akartan visszafogott indulattal, kicsit módosítva jelentkezik is:

Az emberekre nem haragszom,
De ők haragszanak reám:
A keserű valót, szeretnék,
Ha soha ki nem mondanám.

Harsány torokkal elkiáltják,
Hogy, a mit mondok, az hamis;
Neveznek embergyűlölőnek,
Sőt istentagadónak is.

Ezután a hangerő a crescendo törvényének megfelelően fokozatosan erősödni kezd. Joggal, hiszen súlyosan kompromittáló volt mindkét vád a múlt század derekán. Védekezni kellett ellenük. Színt vallani nyíltan, világosan. Greguss bátran vállalta ezt is. Nem mentegette önmagát, nem könyörgött tévedését belátva. Nem érzett büntudatot. Úgy tiltakozott a súlyos vádak ellen, hogy élesen elkülönítve egymástól sajátmaga és ellenfelei istenfogalmát, a felvilágosult ész nevében intett: nem szabad uniformizálni a mindenhatót. Lehessen más is, mint amilyenek a papok hirdetik. Legyen mindenki papja önmagának — tisztelhesse tehát ő is a maga istenét, aki egészen más fajta erkölcsi elveket és törvényeket szab, mint amilyeneket a papok és az egyház:

Igen . . . mindig eltagadtam
Az istent, aki bennök él,
Az istent, a ki csalfasághoz,
emberletipráshoz vezérl;

Az istent mindig eltagadtam,
Kit ők teremtnék, a papok . . .
De még azért nem kárhozám el,
Azért még vallásos vagyok.

Vallásom az, hogy minden ember
Magához hű ember legyen.
Álljon magában, s maga által,
Ne függjön undok urkegyen.

Vallásom az, hogy a nagy istent
A szívben élő tiszta észt

.....
Imádja tiszta gondolattal,

.....
És hozzon áldást társinak,
Kiket szokások, ősi önkény,
Szűk elvek fogva tartanak.

Nyílt, világos beszéd ez. Cseppet sem valószínű azonban, hogy Greguss „védekezése” az ellenfeleket is megnyugtatta és kielégítette. A verseket és a szavojai káplán vallomásait olvasva — talán az egyházmegye több tagjában is felrémlt a Greguss apjával szemben hangoztatott vád, az ateizmus vádja, amely miatt annak idején Eperjest Pozsonnyal kellett felcserélnie. *Greguss Mihály* ugyanis — akár később fia: Ágost — az eleven érzékeléshez kötötte a megismerést, s azt tanította: „A valóság emberi ész által való megragadása és gyakorlati átalakítása az a konkrét tett, amely tarthatja életünket, az álmodozás mellett bizonyosan elveszünk”. Elmélete végső soron nem választotta el egymástól a testet és a lelket — azokat egy ugyanazon szubsztancia monászainak — megnyilatkozási módjainak — tartotta, s a léttudományról azt vallotta, hogy csak egyetlen metafizikai igazságot tartalmaz; azt, miszerint van világ, mint okozat és van isten, mint ok. Minthogy pedig ismeretelméletben az ész minden esetben a hit elé került, ennél fogva az észről és a tudásból származtatta magát az istenről kialakult fogalmat is.

Hol és miben rejtőzködik itt az ateizmus vádja? Abban a könnyen érzékelhető igazságban, amit már a görögök állítottak és *Greguss M.* is vallott, hogy tudniillik a világon minden állandó és örökös mozgásban van (*pantha rhei*). Ha viszont a lét állandóan változik — következtetett tovább *Greguss* — úgy isten létét sem lehet feltételezni a folytonos fejlődésen kívül. Nem azonosítható mégsem kizárólag a mozgó léttel, amelynek képe az idő, sem a nyugodt léttel

— a véghetetlen ürrel. Más szóval, „nem lehet csak a világban, sem a világon kívül — mind a két módon egyszerre kell lennie”.

Greguss Ágost végső konklúziója, amely szerint legyen mindenki önmaga papja, azaz önmaga formálja meg a maga istenképét, valójában ebből az apja által is vallott filozófiai elméletből táplálkozott. Ez — mint mondtuk — a hitet az ész, a *mindenható ész* uralma alá helyezte, lekiskorúsította. Azt hirdette, hogy isten léte és maga az istenfogalom kizárólag az ész posztulátuma. Az fogadtatja el velünk igazságként azzal a teóriával, hogy van világ, mint okozat, és van isten, mint ok. E megállapítások helyességének igazolásához nincs szükség csodákra és kinyilatkoztatásokra. Ezekben többé nem szabad hogy higgyen a felvilágosult ember. Mint kétségbevonhatatlan igazságot hangoztatja és állítja: *a világ megismerhető* — a tudomány fénye, a szellem napvilága fokozatosan hozzásegít bennünket ahhoz, hogy pontosan érzékeljük és tudományosan megfejtsük a természet minden, ma még hétpecsétes titkát.

Greguss Szarvason képviselt politikai elvei egytől egyig a jövőt előlegezték. Középpontjukban a nép felszabadítása állott. Olyan összefüggésben is, hogy a szabadság nem jelenthet egyet a nemzeti függetlenséggel. Több annál. Fontos alkotóeleme a nép teljes szabadsága, a társadalmi egyenlőség.

1848-ban írt versei tanúsítják, egyre világosabban felismerte, hogy ez a fajta szabadság, ez a mérhetetlen társadalmi formaváltozás nem valósulhat meg békés úton. Rájött, hogy nemcsak a gazdag fantáziájú *Petőfi* rémálma és ijesztő víziója a *vértenger*, amelyet — mint drága árat — a nép régóta várt nagy diadala követel. Az élet ádáz harcra, megalkuvás nélküli forradalmi magatartásra, önfeláldozó hősi helytállásra kötelezi és hívja el az egészségesebb társadalmi berendezkedést akarókat. Láta azt is, hogy betelt a pohár, és tette hív minden. Eljött a cselekvés órája. „Azért vagy itt és most, hogy ostromolj!” — küzdj, harcolj jogaidért. Neked kell kivívnod, nem várhatod mástól; oktatta korának polgári átalakulást kívánó liberális érzésű és gondolkodású tagjait:

*Az égre bízni mindent gyávaság!
Mi rág időnkön annyi évek óta?
Mi róttá ránk a szégyenbélyeget?
A tett hiánya . . .*

.....
*A pálya szűk, de merjen hát a szív!
Kívív a férfi mindent, ha akarja!
Kit karja biztat, az fog győzni majd:
Elvégre révbe ér a hányt hajó;
S ha jó a cél, mit feltűzél magadnak,
Akadnak akkor biztos eszközök.
Örök bubaj nem fog minket se verni;
De merni kell, és nem kimélni vért . . .!*

(*A férfifhoz*)

A nemrég még megtagadott *Petőfi* kép- és gondolatvilága visszhangzik ebben a munkára és férfias helytállásra ösztönző, ötös és ötödfeles jambusokra épített

és a magyar fül számára kissé szokatlanul csengő, kapcsoló-láncrímnek is nevezett füzérrímes versben: (gyávaság — mi rág; győzni majd — a bajt; vesztésre — elvégre; hajó — s ha jó; évek óta — mi róttá; bélyeget — a tett; a szív — kivív; akarja — kit karja; magadnak — akadnak; eszközök — örök; se verni — de merni stb.) Az így nyert zeneiségtől függetlenül — mint eddig általában mindig — most is a gondolat bizonyult jobbnak, nem a forma, amelynek csiszolásához a szerzőnek nem volt elég türelme; nem merete vállalni a szögyötrellem kínos óráit. A vezérgondolatul — a vers első és utolsó sora — alkalmazott „Azért vagy itt és most, hogy ostromolj!” szerencsétlenül megválasztott utolsó szava sajtóságotól, alapjelentése ellenére, mérhetetlenül elgyengíti a mondanivalót: egyszerre ássa alá az esztétikai hatást és fokozza le az agitatív erőt. Üresen kong. Használata erőltetett; ellentmond a nyelvi gyakorlatnak. Megnehezíti a világos és szabatos értelmezést, ennél fogva nincs helyzeti energiája sem — képtelen fényt és színt adni a sornak.

Szomorú tény: alig akad Gregussnak olyan verse, amelyekben a sorjázó nyelvi-ritmikai hibák ne keltenének kisebb-nagyobb bosszúságot az olvasóban. Olykor még a gondolatok pusztá élvezését is akadályozzák. Csatadala: az *Előre*, amit a legjobb akaratlanul sem lehet kész versként kezelni, eklatáns példa erre. Kár volt beleerőszakolni az *Edzdalok* közé. Egészen bizonyos, hogy nem edzette a katonák harci elszántságát. Sőt. Másképp vert azoknak a szíve és másképp szólt a szava. Nem az ő érzés- és gondolatviláguk kapott benne hangot. Nem tartjuk valószínűnek, hogy csatadálnak, katonadálnak szánta Greguss, ugyanis a katonánóta legegységesebb ritmikái követelményének sem engedelmessé válnak. Egyszerűen énekelhetetlen. A versszakok nem azonos ritmusúak; az első versszaknak például a szótagszáma is más. Hát még a nyelve! Gyarlóbb az almanach-líra legvértelenebb torzszüleményénél! Ilyen versszakok találhatók benne:

S bár morzsoló erővel
Megdörg is a menny,
S magadban a rém idővel
Bármily magosra nő fel,
Mindegy, de te menj!

Csak a szűt ne rettentse
A csengzetes él!
Csak a csalfa szerencse
Csúfodul ne jelentse,
Hogy csüggedezél!

És most tessék elképzelni ezt a katonát ajkán! Vagy belegondolni abba, tudhatta-e csakugyan fokozni a harcoló honvédek lelkesedését ez a túl mesterkéltséges vers, amely mérföldnyi távolságban van nemcsak a harcok zaját közlő ismerő *Petőfi Csatadalától*, de *Tóth Kálmán* patétikus hangvételtől, nem éneklésre szánt *Előre*-jétől is.

Greguss motorja volt Szarvason a forradalomnak. Találónak nevezte *Pogány Péter* a *Réthy*-nyomda háziszerezőjének, aki *Ballagival* együtt az értelmiségiek

tekintélyes táborát vonzotta a tipográfia köré, és a kis alföldi műhelyt egy évvel a trónfosztás előtt már a köztársasági eszmék egyik legfőbb vidéki fészkévé tette. Ő maga — kétségbenvonhatatlan tényekkel igazolható — 1848-ig valóban eljutott a republikánus eszmék vállalásáig. Az *Alternativa* (megjelent az *Edzda-lokban*) dilemmáját: azt, hogy koldus vagy király szerepet vállalna-e inkább, pl. így zárta:

Király! Haj, akkor szép lesz ám
(Majd néztek emberek!)
*Letenném cifra koronám,
Hogy köztárssá legyek.*

Nem erőszakolt ebből s méginkább *Robespierre*-fordításából a gondolattársítás: elsősorban Greguss forradalmi egyéniségének lehetett betudni, hogy „a reszpublika szót aligha nyomtatták ki más városunkban ennyiszor”, és hogy nem volt még egy olyan vidéki nyomda, amelyik röpiratként publikált népszerű agitációs kiadványaival olyan elkötelezetten állt volna a szabadságharc szolgálatába, mint a mi szarvasi nyomdánk.

A négy nyelven (magyar, német, latin, szlovák) publikáló *Réthy*-tipográfia köré tömörült szarvasi költők és versfaragók (*Greguss, Delhy János, Fidicinis János, Simon István*) mellett egy névtelen szlovák anyanyelvű is tevékenykedett. Egy 1849. március 15-re Szarvason megjelent röplapon 2 verse is található: a 11 szakaszos, 6 soros *Dal* (mintája a *Talpra magyar* volt) és a 29 versszakos, 4 soros, 11 szótagos *A szolnoki csata* című. Mindkettőt *Moravcsik József* ültette át magyarra a századvégen, s így jelent meg *Oláh György: Békés vármegye 1848—1849-ben* című 2 kötetes monográfiájában. A név szerint ismertek közül a volt magántanító: *Fidicinis János* Világos után hamarosan a gyulai börtön lakója lett, a fékevesztett vagdalkozásairól közismert *Simon István* szarvasi ügyvédnek meg *A pokol feneke és a' hol az atya isten lakik* című művét még *Szemere Bertalan* belügyminiszter koboztatta el. Olyan „vészes hatású”-nak minősítette maga az üzemét féltő nyomdatulajdonos is, hogy már megjelenése előtt (1849. júl. 7-én) arra kérte az alispánt, vizsgálja felül a füzetet, és törvényes jogánál fogva, akadályozza meg terjesztését. *Simon*, aki a kommunizmust így definiálta: „Koldus rabilag földhöz enyvező köztan”, azonban nem sokat törődött az alispán és a miniszter rendelkezésével. Az időközben megjelent füzetet — ahogy a szarvasi főszolgabíró jelentéséből tudjuk — még augusztus 22-én is osztogatta a bujdosó és leszerelő katonáknak. A március 15-re írt ünnepi óda szerzőjének, *Delhy János*nak a felelősségre vonásáról és büntetéséről nincsenek adataink. Bizonyos azonban, hogy ő sem kerülhette el a *Bach*-korszak könyörtelen „igazságszolgáltatását”.

Alapos stíluselmézést igényelne, hogy megtudjuk: van-e Greguss mű a *Réthy* nyomdában névtelenül publikált versek között. Feltételezhető ez, hiszen a szege-di *Grünn*-nyomdában 1849 tavaszán a „*Budapest bevételeinek örömnünnepére*” szerkesztett röplapon *Gerő Ákos* aláírásával két vers is megjelent. Talán ezért tulajdonította neki *Pogány Péter*, mint a társaság legműveltebb tagjának, — a poeta doctus cím azért túlzás — a *Réthy*-nyomdából kikerült *Pest visszavétele*

és *Budavár ostroma az 1849-dik év tavaszán* című, könnyed megfogalmazású, gyakorlott verselőre valló, 4 ütemű 12-esekben írt névtelen versezet szerzőségét.

Feltevése azonban alighanem téves. Ellene mond mind a hosszabb históriás ének stílusa és verselési technikája, mind a benne közölt adatok gazdag áradása és azok tudatos, célirányos kezelése. Mi félreérthetetlenül *Sárosi Gyulában* látjuk a szerzőt; a szóban forgó művet pedig az *Arany Trombita* egyenes folytatásának tartjuk. „A napi események izgalmából fakadó politika” és politizálás, a közelmúlttá váló jelen szenvedélyes lírai újraátélése, a történelmi események keltette boldog öröm melege tüzel soraiból. Azok a specifikumok uralják, amelyek a Habsburg-ház trónfosztásával lezártnak hitt *Arany Trombitát* jellemzik. Erősít ebben bennünket az a tény, hogy a volt szarvasi diák *Sárosi Gyula ifj. dr. Neumann Jenő* községtörténete szerint 1849. májusában Szarvason is megfordult, hogy „a hazafias áldozásban kitartásra lelkesítsen”, sőt „a templomban az *Arany Trombita* című költeményét el is szavalta”. Nagy tömeg előtt. Ez így persze nyilvánvalóan pontatlan — legfeljebb annak legfrissebb, legaktuálisabb „leheletét” olvashatta fel. Ennek egyetlen példányos kézírata kerülhetett a szarvasi nyomdába; ezért nem lett, nem lehetett része a szabadságharc nagy históriás énekeinek. Itt legfeljebb az a bökkenő, miért nem dicsekedett a kiadó a szerző nevével, hiszen vele a kiadvány kelendőségét nagyon megsokszorozhatta volna.

Nem tudjuk elhinni Gregussról, hogy a fővárostól és a kormány ideiglenes székhelyétől messze élve, a hadi helyzet alakulásáról, a hadszínterek lélegzéséről és a budavári csata eseménytörténetéből ennyire hiteles képet formálhatott ki magának, mégha „egy ideig a Pesten megjelenő lapok szerkesztőségével, mint országgyűlési tudósító, szorosabb kapcsolatba került is, és ha a kormány Debrecenbe történt távozása után is számolunk — ha adatunk nincs is rá — ezekkel az információs csatornákkal. Ilyen típusú epikus jellegű költői feladatokra Greguss különben sem vállalkozott. Akkor sem, amikor a Békés megyei nemzetőröknek aradi és angyalkúti csatáját örökíthette volna meg a szarvasi önkéntesek élményei és elbeszélései alapján. Azt pedig — verseinek bölcselő hangnemét ismerve — még kevésbé hihetjük el, hogy a különféle forrásokból szerzett adatokat a szubjektív átélés és utánérzés hitető erejével ilyen élővé tudta varázsolni. *Sárosi* viszont, aki *Kossuth* bizalmasaként egyenesen a központi hírszerző irodától nyerte értesüléseit, vagyis eredetiben olvashatta az „epikai hitel” szempontjából alapvetően fontos jelentéseket és tudósításokat, s ami még több, személyes beszélgetések útján győződhetett meg a spontán érzelmi reagálásokról, a tényeknek olyan hallatlan bőségével rendelkezett, hogy joggal tételezhetjük fel: nem is írhatta más, csak ő ezt a „*Budavár*” sikeres visszavételét tárgyaló, Szarvason megjelent históriás éneket, melynek hangvétele szinte mutálás nélküli folytatása az *Arany Trombitáénak*.

A nyomda háziszerzője címet természetesen nem a *Magyar Marseillaise* és az *Edzdalok* kiadásával érdemelte ki Greguss. Sokkal inkább egyéb műveivel: a magánélet szelíd boldogságát a családi név tisztaságáért és a haza szolgálatáért feláldozó, korszerű erkölcsi mondanivalójú *Ciddel* (valószínű, hogy *Corneille* remekének fordítása a világirodalom minden jelentős drámáját magyarra átültetni akaró gyermekkori álom első és egyetlen próbálkozása volt), továbbá a

felvilágosodás korszakalkotó pedagógiai regényének, az *Emile*-nek a szerző (*Rousseau*) által is legtöbbször taksált és leginkább szeretett fejezetével: *A szavojai káplán vallomásaival* — Greguss *Hitvallomása egy papnak* címmel fordította le. Aztán a francia forradalom szellemi vezéralakjának, a „legforradalmibb lelkiismeret”-ként ismert neves morálfilozófusnak: *Robespierre*-nek *Az alkotmányról* vallott nézeteivel, illetve a március 15-e évnapján az ifjúság körében *A szabadságról* tartott teoretikus jellegű, nagy elvi igazságot boncolgató beszédével, amelyet *Doleschall János* polgármester adott ki, az eladott példányokból befolyt összeget „a szarvasi főtanoda könyvtárának” ajánlva fel.

Nota bene! Szükség volt a higgadt, a szabadságot elvi síkon fejtegető beszédre. Az iskola hónapok óta lázas sürgés-forgás színtere volt; szökés szökést követett. A tanulóifjúság heves indulatait már közvetlenül a pákozdi csata után sem igen tudták mérsékelni még a legtekintélyesebb előadók sem. (*Ballagi, Greguss, Placskó Mihály* esperes, *Brudkovszky György* nemzetőrkapitány stb.) A két felső osztály 1849. tavaszára csaknem teljesen elnéptelenedett. Ezt — mint igazgató — maga Greguss jelentette főhatóságának (1849. május 17.), egyben azt is tudatva, hogy ő már „négy hónap óta nem tanít, egyedüli foglalkozása az igazgatás és a könyvtár rendezése. Néhány hét múlva már neki sem volt maradása” — olvassuk *Nádor Jenő* dr. művében, *A szarvasi ág. hitv. ev. Vajda Péter gimnázium történetében*.

Gregussnak *A szabadságról* „martius tizenötödikének első évnapján az ifjúság előtt” elhangzott ünnepi beszéde a felvilágosodás és *Robespierre* szellemében fogant. Teljes egészében elvi fejtegetés volt: került a nagy nap eseményeinek ismertetését; nem boncolgatta, mi a különbség az igazságos és az igazságtalan háború között; nem beszélt a honvédő háború erkölcsi szépségéről. Nem ismertetette a szabadságharcot megelőző politikai manővereket és praktikákat, nem uszított a Habsburg-ház ellen. Nem adott pontos, adatszerű hadszíntéri jelentéseket, s nem ösztönzött önálló, független állam alakítására. Kizárólag az adott helyzettel számolt — egy hónappal a trónfosztó nyilatkozat előtt.

Az általa készített rövid körképben azonban egy-egy apró, de sokat sejtető reflexió erejéig helyet kaptak ezek is. Tisztelgett március tizenötödike emléke előtt, elismervén korszakos történelmi jelentőségét, mellyel „népünk sorsának új irányt, erőnknek új pályát” szabott. Elmondta, hogy bár azóta „365 új nap forgott le, majd kedves, majd kedvetlen események tanúi, de mégis egytől egyig azt bizonyítók, hogy hazánk az európai nemzetek sorában mindig biztosabb, mindig önállóbb léptekkel halad előre”. Elismerte, hogy a kitűzött célt még nem értük el — a lelkes örömmel várt szabadság és jólét mind ez ideig nem valósult meg *sem a külföld irányában, sem belviszonyainkra nézve*. A vér nélküli forradalom eshetősége megghiúsult, sőt március 15-e egy év alatt örömnépből „gyászünneppé” változott. „Hogyan is örülhetnénk most — óvta hallgatóit a túlzott lelkesedéstől —, midőn polgártársaink nagy része földönfutókká, nagyobb része az önkény vak eszközévé, legnagyobb része pedig rabokká lőn?, hogyan örülhetnénk most, midőn hazánkat nem csak a zsarnokok által megtámadva, de gyávaságunk miatt veszélyeztetve is látjuk?”. Tudjuk mindannyian, hogy életünknek és jövőnknek biztosítéka, „egyetlen fő kincsünk” 48 szülötte: a szabadság, és hogy „nélküle boldogok sohasem lehetünk”; mégis azóta minduntalan

a sors legkeményebb csapásainak vagyunk kitéve. Nem egyedül abból ered ez, hogy a „zsarnokok, kiknek szerencsecsillagai letűntek, midőn a szabadság napvilága feltűnt, nyakunkra küldték szolgálkat”. Őket „az egy irányú (azaz egységes, egy akaratú) néperő régen megsemmisítette volna.” Minden bajunk onnan ered, hogy „mi magunk, kik hivatva volnánk a szabadság által boldogítani, mi magunk sárral undokítjuk a szabadság isteni arculatát, s nem vagyunk képesek tisztán felfogni, milyen és mire való kincs a szabadság”. Több gátló tényezőt sorolt fel, amely miatt nem tudunk élni áldásaival. Olyanok vagyunk, mint a sötétből napvilágra jövő ember — káprázik a szemünk, s nem tudunk olvasni „a bölcsesség könyvéből”. Azok, akiket „házánk kormányával megbiztunk, csaknem mindnyájan a régi szolgálai korból valók, kik a szabadságot jobbadán csak nevéből ismerők. Így aztán kiáltozzuk ugyan a szabadságot, hanem életbe léptetni nem tudjuk”. . . „Az összetartás angyala tőlünk búcsút vesz; elválnak egymástul előbb nézeteinkben, utóbb tetteinkben, s pártokra szakadva nem tudjuk, mily irányt kövessünk”.

Reálisnak mondható helyzetelemzés ez, csak éppen a kiindulási pontja és a végső konklúziója téves. Greguss ugyanis, aki az *Edzdalok*ban már eljutott odáig, hogy felismerje: „a tulajdon átka”, a „gazdagság undoka” az egyik legfőbb akadályozója a nemzeti-társadalmi egységnek, egyetlen szóval sem utalt az egyenlőtlenség fő okára: a nemesi és papi kiváltságokra — az igazságtalan és egészségtelen birtokelosztásra, a feudális berendezkedés legerősebb tartópillérére. Mindent az ideológiai szemlélet kuszáltságának, a politikai tudomány felszínes és zavaros ismeretének és a morális kulturáltság gyengeségének tulajdonított. A döntő változást is éppen ezért a szabadság *eszméjének* fokozatos terjedésétől és végső győzelmétől várta. Azt az elvet képviselte, hogy „a szabadság (ott) él minden emberszívben, él a szolgáléban, ki elfeledte, él a zsarnokéban, ki eltapossa, de ha szívéből fejünkbe is nem emeljük a szabadságot, ha nem törekszünk a csak érzett szabadságot meg is érteni, akkor deletű nélkül fogunk az élet tengerén tévedezni, s utoljára is vihar áldozatjává leszünk”.

Csak arról feledkezett meg, amit a *Herwegh* — versfordításban (*Kölcsönös viszony*; megtalálható az *Edzdalok*ban) világosan megfogalmazott, hogy tudniillik a szabadság fogalmát osztályszempontjaikból kifolyóan másként értelmezik az elnyomók és másként az elnyomottak, továbbá hogy a „közös nyelv”, az egyöntetű értelmezés hiánya milyen megoldhatatlan nehézségeket, milyen félreértéseket, milyen kibékíthetetlen ellentétet szült már eddig is közöttük.

Beszéde fényes bizonyíték arra, hogy Greguss egy kicsit még 1849-ben is hitt az utópisztikus tanokban — a békés egymásra találás lehetőségében és az egységes társadalom evolúciós úton történő megvalósításában. Azt, hogy nemcsak egyszerű feltételezés ez, önmaga igazolja beszéde befejező szakaszában. Azt az elvet képviselte és azt a végkövetkeztetést vonta itt le, miszerint az ember szemléleti felszabadulása egyedül az eszmék tisztulásából, tisztázódásából fakadhat. Csak innen, a közgondolkodásnak ettől az öntudatosodást is bizonyító fejlődésétől várható a politikai szabadság. Csak az az ember méltó a polgári szabadságra — hangoztatta —, aki már kivívta önmaga erkölcsi szabadságát. Az tud igazán küzdeni „a megrögzött kényrendszer ellen”, akiben a belső és külső — az erkölcsi és a politikai — szabadság ideáljának *együttese* él. Aki nincs

gátolva „anyagi és szellemi jóléte előmozdításában”, és rendelkezik „a társakért lobogó teremtő ésszel”. Aki *szertve lángol* minden embertársáért, és uralkodni tud önmaga felett.

Legfontosabb kötelességünket: az önnevelést és a szellemi-szemléleti tökéletesedést az élet határozza meg. El kell érünk, hogy az „ész által parancsolt erények gyakorlata” általánossá váljék. Fel kell gyorsítanunk a tempót, hogy minél hamarabb eljuthassunk a *polgári szabadsághoz*, amely „nem a társadalmi rend felbontásában, de megalapításában s előmozdításában” kaphat valós igazi értelmet. A *népforradalmak* ugyanis „*elérvén céljokat, nem a régi rendet, hanem a régi rendetlenséget szüntetik meg*”.

Az ősforrás — nem kétséges — *Rousseau* volt, bár a beszédben hasznosított elvek és gondolatok *Robespierre* közvetlen hatására vallanak. Azzal magyarázható ez, hogy a „megvesztegethetetlen” *Robespierre* valójában szellemi atyja: *Rousseau* elveit terjesztette a nagy francia forradalom árulásokban, kegyetlen pártviszályokban, látványos kivégzésekben bővelkedő vérszomjas időszakában. Meggyőző erővel hirdették mindketten: a történelem végre az „értelem birodalmának” a felépítését tette az emberiség kötelességévé a „divat zsarnokságával szemben”. Olyan „hatalmas, boldog, nagylelkű népet” kell teremteni a régi „szánalomra méltó” helyett, amelynek tagjai méltók az ember nevezetre és a polgári forradalom győzelmét követő „demokratikus államformára”.

Greguss *Robespierre*-nek a háborúról és az *alkotványrúl* tartott beszédeit, amelyek felvázolták egyúttal az ész államának belpolitikai irányításáról és a politikai erkölcs törvényeiről vallott republikánus nézeteket is, alapelveként hasznosította. Az iskolai élet belső nyugalmanak és zavartalanságának az érdeke azonban arra intette, nagyon is alkotó módon építsen rájuk; ne élezze ki a két tábor közötti szemléleti-ideológiai ellentétet. Ne késztesse, ne uszítson elégtétel-szerzésre és leszámolásra. Megtehetette, hiszen — mint ismertettük — csak az adott társadalmi helyzettel számolt, és beszédével a nemzeti-társadalmi egység kívánatos kiépítésén munkálkodott. Már csak ezért sem kellett, hogy visszhangozza *Robespierre* tételét: „. . . a köztársaságot nem lehet kesztyűs kézzel csinálni, csak zord szigorral, csak kíméletlen szigorúsággal minden árulóval szemben”. Ezért nem kellett, hogy bővebben elemezze „az erény és a terror” szükségszerű kölcsönhatásának elvét: „Erény nélkül a terror végzetes, terror nélkül az erény tehetetlen”. A tételt pedig Petőfi jogos intelme és figyelmeztetése már az előző év augusztusában felerősítette:

Könnyű banni külső elleninkkel,
ha kivesznek a belső bitangok,

sőt még „a szelíd szem és a szilaj kéz” egymást kiegészítő erejéről, és az elmélet ésszerű, párhuzamos alkalmazásának a szükségességéről is beszélt.

A „szabadságháborúk történetét” buzgón tanulmányozó, azt *imakönyvként* forgató *Petőfi* tökéletesen megérezte a francia forradalom óriási hullámveréseinek érzelmi—szemléleti—társadalompolitikai indítékát. Felismerte annak az ijesztő elvnek a jogosságát is, amelyet az a francia polgártárs képviselt, aki látván, miként zúdítja a belső ellenzék, (az ellenség) „a szelidség” politikájának

lehetőségeivel visszaélve a rágalmak tömkelegét a kommün embereire, azt követelte mindenre elszánt dühében: „Legyetek tágkeblűek a győzelem után, de iszonyatosak, amíg folyik a harc . . . Ha az erény, ha a mértékletesség, ha a filozófiai eszmék semmire sem voltak jók, *legyünk haramiák; haramiák a nép érdekében* — elég volt a féligazságokból”.

A szép, jó és igaz egységet hirdető Greguss nem vállalhatta ezt irányító elvül. Tézise: *Igaz, ami értelmünket, jó, ami lelkiismeretünket, szép, ami ízlésünket elégíti ki*”, ugyanis a szépet és a jót nemcsak rokon, hanem úgyszólván egybevágó, azonos értelmű fogalmakként kezelte — azaz a széphez kizárólag az erkölcsi jót társította. Egyértelműen következik ebből — tapint rá finom érzékkel *Péterfy Jenő* —, hogy Greguss eszményítő esztétikai koncepciójában „az igazság is csak *ízléses igazság* lehet”. Nehezen képzelhető el tehát, hogy az emberpusztító öldöklést, a sok vért követelő háborút erkölcsileg jónak s a hozzá vezető elvet ízléses igazságnak minősíthette. Még akkor sem, ha történetesen önvédő harcunkat „az egyetemes szabadság kereszteshadjáratának” a megtisztelő rangjára emelte, mint *Robespierre* a nagy francia forradalmat, vagy ha saját lelkiismerete megnyugtatójára (valószínűleg 1849. májusában) — szóljunk *Benka Gyulával* — „letette jobbik fegyverét, a tollat, hogy a rosszabbal, a karddal cserélje föl”.

Miért érezhette Greguss 1848-ban fontos politikai kötelességének, hogy a francia forradalmi kispolgárság legkövetkezetesebb képviselőjének, a jakobinus *Robespierre*nek alkotmányról vallott nézeteit közé tegye? Mit akart elérni ennek az értekezésszerű beszédnek a lefordításával.

Azt, amit *Petőfi Szilvesztere* akart; „megtanítani jogaira” a népet. Hitet ébreszteni benne a dicsőséges forradalom teljes sikere iránt, *Robespierre*vel együtt hirdette, hogy a forradalom „csupán átmenet a bűn birodalmából az igazság országlásához”. (Lásd *Robespierre: A vallási és erkölcsi eszméknek a köztársasági elvekkel való kapcsolatáról.*) Tudatosítani a forradalom hatalmas értékét és tisztasága megvédésének súlyos erkölcsi parancsát. Megedzeni a nép öntudatát: ne engedje, hogy a rosszakarók galád aknamunkája besározza március vívmányait, és a józan ész diktálta nemes erényeket (törvényesség, igazság, az emberek boldogulása stb.) csalárd módon lejárassa és a bűnök forrásává tegye. Világossá kívánta tenni, hogy az állam legfőbb kötelessége az emberi jogok következetes védelme és a nép erkölcsi, szellemi képességének a „nemesítése”. Megértetni, hogy *nem a fejetlenség teszi betegekké a nemzeteket, hanem a zsarnokság és urgög*, ennél fogva „a zsarnokságot kell a földről elirtani”. Egy helyütt ezeket olvashatjuk: „Az emberi társaság (más szóval: társadalom) bajainak oka sohasem fekszik magában a népben”, oka mindig a „zsarnokok” hatalmát védő kormány. Az emberi jog védelme éppen ezért mindenki részéről meg nem alkuvó harcot követel. Szent kötelesség. Ne féljete a nyílt szembeállástól és véleménynyilvánítástól — az egészséges társadalomban „a közvéleménynek mindig szabad a kormányzókat megítélni, ezeknek sohasem szabad a közvéleményt erőszakolni. Ha a közhatalom csak a közakaratot teljesíti, akkor szabadság és béke uralkodna az országban; ha ellenkezőleg lesz, akkor szolgaság s lázongás következnek. A nép, mihelyt nem félnek tőle; bilincse van verve . . . A közhatalom két esetben lehet ellentmondásban a közakarattal: egyszor, ha a törvény nem közakarot; másszor, ha a hatóság törvényszegésre

használja . . . Alkossatok igaz törvényeket, ó, törvényhozók! S ti, hatóságok gondoskodjatok, hogy lelkiismeretesen teljesíttessenek”.

Robespierre is, *Greguss* is tiszta, humanus közéletet, emberi egyenlőséget remélt a forradalom gyermekétől — az alkotmánytól. Azt, hogy a társadalmi egyenlőség alapján jogot ad a polgári átalakulást kivívó népnek, és megszünteti „a zsarnokság aláásta erkölcsök uralmát”, amely „az észet eszelősséggel, az egyenlőséget fejtelenséggel, a szabadságot féktelenséggel, az igazságot ábránddal, az emberjogok öntudatát lázadással” igyekezett azonosítani és így lejáratni. Meggátolni a régiéknél jóval emberibb és korszerűbb etikai elvek győzelmét.

Czóbel Ernő a már fentebb is emlegetett *Greguss* tanulmányában világosan felhívta a figyelmet arra, hogy a *Petőfiné* jól felismerhető jakobinus eszmeiség *Greguss*nál többek között abban is megnyilvánult, hogy *Robespierre* mellett *Rousseaut* is fordított. Állításában nincs ellentmondás. *Rousseau Társadalmi szerződésének* ugyanis „a jakobinizmus, a rémuralom volt a gyakorlati megvalósulása”, így a *Hitvallomása egy papnak* című morálfilozófiai fejtegetést sem lehet csak olyan eszmetárként felfognunk és értékelnünk, amely *Greguss* jakobinizmushoz fűződő viszonyát tükrözi és erősíti. Valóban; a benne lévő radikális politikai elvek és erős antiklerikális ízzel párosult valláskritikai nézetek nagyon megtépták a feudális hatalom és az egyház tekintélyét.

A szavojai káplán vallomásai olyan fejezet *Rousseau* művében, amelyről *Greguss* azt írta a bevezető tanulmányocskában, hogy „felzúditá az egész világ papjait: a párizsi pópistákat úgy, mint a genfi kálvinistákat”. Mindenki talált benne sértőt és kivetnivalót. „A vikárius okfejtése olyan világos, olyan egyértelmű és olyan közönséges (a szó eredeti értelmében: vagyis általános, mindenkit érintő), hogy senki sem volt, aki találva ne érezte volna magát” — jellemezte *Benedek István*. Úgy támadta az államvallást, hogy az egyet jelentett a „fennálló rend megingatásának a kísérletével”. Ezzel lett több, mint *Robespierre Az alkotványról* 1793. május 10-én mondott beszéde, s ezzel vívta ki maga ellen nemcsak az egyházak, hanem a kormány legfőbb köreinek a haragját és tiltakozását is.

Érdekes és sokat mondó *Greguss* bevezető tanulmánya. Felerősíti mindazokat a tanokat és elveket, amelyeket az *Edzdalokban* fejtegetett. Elmondja, hogy az ész „nem kíván egyebet, mint szabadságot. Ha azonban a szabadságot kiki csak maga számára óhajtja kivívni, nem egyszersmind másoknak is: akkor a szabadság elszigeteli egymástul az embereket, nem hogy összekapcsolná; akkor az egyenlőség csak önző versenyre nyújt alkalmat, a *megosztó testvériségnek* pedig helye nincs; szóval akkor a szabadság a szabadságot, az egyenlőség magát az egyenlőséget semmisíti meg”. Oszlatja ugyan az ész a tudatlanságot, de nincs belőle sok haszon; helyébe a *csalárdságot* és a *hivalkodást* teszi. Legfeljebb a módszer változik, s az „erőszakos, nyílt bűnök helyét gyáva és rejtett bűnök foglalják el”: — az egyenes megsértés helyébe rágalom kerül s a tudatlanság kételyt szül. Megszűnik a szabadsággal egyenrangú „természetes” jog — az egyenlőség; ahol pedig a jog nem védi a népet, ott nincs haza. „Hol haza nincs, ott nem lehet polgár; hol minden térskötelékek foszladóféln vannak, ott ne gondolkodjunk *állandó* életmódrul. *A társadalom kikerülhetetlen forradalmak küszöbén áll*, melyek a nagyokat kicsinneké, a gazdagokat szegényekké, a

fejedelmeket alattvalókká teendik” — így Greguss. Olyan társadalom kifermálására hív fel, amelyben „a társak testvéreknek nézzék egymást, s a kormányzó hatalom az egész társulatot — társadalmat — illesse . . . s a társadalom alapja a testvériség és a népfelség legyen”.

Mind igaz és mind jó ez — kétségtelenül, csak túl elméleti, túl törekeny és túl ingatag idea. Utópia, hiszen ez a fajta társadalom csak tartalmában demokratikus, politikai formájában, berendezkedésében azonban nem. Elvileg igazak a vele kapcsolatban leszűrt morális következtetések is, de kérdés: lesz-e és hogyan lesz hozzá erő, hogy azok a valóságban is érvényre jussanak?

Az *Emile*-nek Greguss által kiemelt és lefordított fejezete az ész nevében támadta az egyházat és a vallást. Ilyen és ehhez hasonló elveket hangoztatott: „A vallás csak álarcul szolgál az érdekeknek”, „Az istentisztelet örkíséret a kép-mutatásnak”, „az üres viták szörszálhasogatásai közben mennyország és pokol szójátékokért dobatnak oda”, „az emberi képzelgés eltorzítja az istenség fenséges és eredeti eszméjét”, „a lelkiismeret nem előítéletek műve — ahogy állítják —, makacsul követi a természet rendjét”; „a képzelet szül mindent, mi túl van érzékeinken — hitelt érdemlő megállapításaink viszont csak a konkrét formában észlelt dolgokról vannak”; „az igazság a tárgyakban, nem pedig a szellemekben fekszik, mely azokat ítélgeti”; „minél kevesebbet teszek a magaméból a felettök hozott ítéletekhez, anél (sic!) bizonyosabban közelítem meg a valóságot” stb.

Sokáig lehetne sorolni még a „természetes vallásnak” zavart keltő, panteisztikus elveit, melyek hadat üzentek a kinyilatkoztatásnak, és a kétely magvát ültették el. „Miért létezik a világmindenség? — nem tudom.” Törvényét azonban meg lehet és meg kell ismerni. Olyan tökéletes rendszer uralkodik benne, akár az óra szerkezetében, melyben a logika elvei szerint kapcsolódnak egymáshoz a részelemek. Az alkotó? az isten? Létezik; „létezik önmaga által . . . érzem őt magamban, látom őt magam körül, de mihelyt önmagamban akarom őt nézdelni, mihelyt meg akarom tudni, hol legyen ő, mi legyen a lényege, azonnal eltűnik, s megzavart szellemem többé mit sem tud . . . Megtekintém a földön uralkodó felekezetek különféleségét — folytatja —, s látám, miként vádolják egymást hazugsággal és hibával, s kérdém — melyik az igazi? S kiki azt felelé: az enyim. Kiki azt mondá: Csak én s az én felekezetembeliek gondolkodnak helyesen; a többi mind hibában van. S hogyan tudod, hogy a te felekezeted az igazi? Mert *az isten mondta. S ki mondta neked, hogy az isten mondta?* Lelkészem, ki ezt jól tudja. Lelkészem megmondta, mit higgyek (sic!), s én azt hiszem; ő azt állítja, hogy mindazok, kik másképpen beszélnek, mint ő, hazugok: ezekre tehát nem hallgatok”.

Valamit állítani azonban csak úgy lehet, ha előbb megbizonyosodunk konkrét igazságáról — érvel a vallási türelem elvét képviselő bölcs lelkész. „Az isten szólt! — ez csakugyan nagy szó. S kihez szólt? Az emberekhez szólt. Hát én miért nem hallottam belőle semmit? Ő más embereket bízott meg, hogy téged szavairól tudósítsanak. Értem; ezek azon emberek, kik nekem megmondják, mit mondott az isten. De én inkább magát az istent szerettem volna hallani, neki ez nem került volna többbe, s én ment lennék minden csábítástól”. (A gondolat az *Önvéd* című versben köszön vissza.)

Térjünk vissza józan eszünkhöz; ne higgyünk a csodákban és a közvetítőkben, csak az „emberi bizonyosságokban!” — a lelkiismeret szavában. „A hit annál biztosabb és erősebb, minél értelmesebb; a legjobb vallás tagadhatatlanul a legvilágosabb; ki istentiszteletét rejtélyekkel, ellenmondásokkal díszesíti, arra tanít, hogy bizalmatlankodjunk. Az én istenem nem sötétség istene: ő engem nem azért ajándékozott meg ésszel, hogy ennek használatát eltiltsa”.

Nem tagadhatja senki, hogy „legnagyobb eszméinket az istenség felül” eszünkből meríthetjük. A különböző *hitpontok* azonban a róla kialakuló fogalmainkat „összszavazják; — ahelyett, hogy nemesítenék, lealacsonyítják”. Arról gyözködik az embert, hogy az isten saját képmására teremti az embert, holott fordítva van. „Mihelyt a népek istent beszéltek, ezt azonnal minden egyes nép saját szokása szerint tette, minden egyes nép azt mondta az istennel, mit maga akart. Ha csak arra hallgattak volna, mit az isten minden ember szívének mond, mindig csak egy vallás leendett a földön.”

Mélyen elgondolkodtató, szenvedélyesen őszinte, eretnek szavak ezek, s ami még kellemetlenebb, óriási visszhangjuk támadt. Napok alatt elkapkodták a botrányokozó, hirhedt könyvet, amely nem kevesebbre vállalkozott, minthogy az ész fegyverével „lerombolja a szentírás és a próféták igazságait, megingassa a hívekben a kinyilatkoztatás csillogásába és a csodákba vetett hitet, és alássa az egyház tekintélyét” (*a párizsi parlament ítéletének magyarázó szövegéből*). Sietett is előbb az egyház, majd az államhatalom nyilvánosan árulónak bélyegezni a vakmerő író, aki hogy ne tudhassák fogatosítani a vele szemben kiadott letartóztatási parancsot, híveinek segítségével menekülni kényszerült Párizsból. (Még szülővárosa, a svájci Genf sem fogadta be.) Hiába tépték azonban darabokra és „sütötték meg” — azaz égették el nyilvánosan — a lázító és közveszélyes könyvet (volt olyan város, ahol még a *Társadalmi szerződést* is), a benne lévő gondolatoknak már nem lehetett útját állni. Még az *evangéliumok szentségének* bizonyoságtevő erejét dicsőítő elmélkedés sem könyörült az írón. A magát mélyen megsértettnek érző klérus vakbuzgó vezetői nem kegyelmeztek. Nem vették figyelembe *Rousseau* áradóan lelkes szavait: „Lehetséges-e, hogy ily nagyszerű és mégis oly egyszerű könyv emberek műve?, lehetséges-e, hogy az is, kinek történetét magába foglalja (*Jézus*), az csak ember? Így beszél-e az ábránd, vagy a felekezeti dicsőítés? Mily szelídség, mily tisztaság van erkölcsiében! mily vonzó báj tanításaiban! mily emelkedettség elveiben!, mily mélység bölcs szavaiban!, mily lélekjelenlét, mily finomság, mily határozottság válaszaiban!, mily uralkodás szenvedélyei felett!” Nem hallgattak arra az érvelésre sem, amellyel *Rousseau* *Jézust* különbnek, példamutatóbnak minősítette minden földi halandónál, minden ókori bölcsnél, még *Sokrates*nél is, akinek „élete s halála bölcshez, (míg) *Jézus* élete s halála istenhez illő”.

A párhuzam számunkra a hozzáfűzött fordítói glossza miatt érdekes. Hitelesen igazolja *Czóbel Ernő* állítását: — Greguss bátor magatartása, forradalmi radikalizmusa nagy mértékben meghaladta az országgyűlések és a hírlapok szabadelvűségét. Még *Rousseaut* is túllicitálta; kevésnek és diplomatikusnak minősítette megállapítását. A következőket írta: „Az előszóban ugyan azt ígertem, hogy *Rousseau* művét jegyzetek nélkül adom át az olvasónak: de itt már kénytelen vagyok szószegőleg megjegyezni, hogy *Rousseau*nak a *Sokrates* és

Krisztus közti párhuzamban legkisebb igaza sincs. — Hogy *Krisztus* nagy ember volt, abban megegyezem, — csak hogy *Sokrates* még nagyobb. Tudjátok-e a különbséget Görögországnak művelt, férfias, életvidor népe s a vad, gyáva, mogorva héberek közt? — A mi *Sokrates* volt a görögöknek, az volt *Krisztus* a hébereknek. Miért volt mégis *Krisztus*nak több követője, mint *Sokrates*nek? — Ha *Krisztus* csakugyan több követőre talált, mint *Sokrates*, azt onnan lehetne magyarázni, hogy *Krisztus* inkább a tömeg, *Sokrates* inkább (sic!) egyes választottak embere volt. Különben még az is kimutatandó, hogy *Krisztus* közvetlen követői valósággal nagyobb számúak valának, mint *Sokrates*éi: mert a sokratesi bölcsész-iskolák nagy szaporosága és dús eredvényei csaknem az ellenkezőt bizonyítják; azt pedig hogy az összes keresztyénség az egy *Krisztus* műve, balhít nélkül senki sem állíthatja. Nem *Krisztus* maga (*ki nem is új vallást, de új társadalmi rendet akart behozni*), hanem a krisztusróli eszme fejleszté ki — mint az emberi haladás egyik fokát — a keresztyénséget, üdvével és javával; *Krisztus*, mint személy, csak alkalmi oka volt a keresztyénségnek . . . Nem tudom, hogyan mondhatja *Rousseau* még azt is, hogy *Sokrates* életrajzai kevésbé hitelesek, mint *Krisztus*éi, — holott a görögök, kik *Sokrates*ről írtak, adataikban megegyeznek, míg ellenben *János*, *Máté*, *Lukács* és *Márk* tele vannak ellenmondásokkal. Hát még azt, hogyan teheti *Rousseau*, hogy *Krisztus* halálát nagyobb szerűnek mondja *Sokrates* halálánál? Ugyan, kinek halála nagyobb szerű: *Krisztus*é-e, vagy *Sokrates*é? *Krisztus*é-e, ki — elvesztvén az isten iránti bizalmat, melyet életén át hirdetett — kétségbeesetten kiált fel: Istenem, istenem miért hagytál el engem? vagy *Sokrates*é, ki — a meghalást gyönyörű képben felgyógyulásnak tekintvén — véglehetőleg dicsőülten így szól: Barátaim, kakással tartozunk Asklepiosnak —? *Rousseau* úgy látszik, mintha e párhuzamban keresné a megcáfoltatást . . . S én *Rousseau*t minek is cáfolgatom? Ő azt, mit *Sokrates*ről és *Krisztus*ról írt, nem írta ensugallatából, de — bizonyos körülmények miatt. *Gerő*”.

Ez az évezredes dicsfényt megtagadó deheroizálás több volt a soknál. Alkalmat adott arra, hogy a fogalmakat összemosó gondolkodás ateizmussal — istentagadással vádolhassa Gregusst, és hogy felettes hatósága vakmerő vallásfilozófiai — társadalmpolitikai elveit állam- és egyházellenesnek minősítve, megdorgálja, s erősen tiltakozzék tanításának és közéleti tevékenységének szelleme és irányzata ellen. Csak az a váratlan, hogy mindezek ellenére igazgatói megbízást kapott, sőt még a hittan tanítására is alkalmasnak találták. Még inkább, hogy Greguss vállalta is őket; különösen az utóbbit.

A későbbi jegyzőkönyvekből nem tűnik ki (igaz, januárig tanított csak Greguss, azután csak igazgatót), hogy oktató-nevelőmunkájában miként sikerült összeegyeztetnie sajátmaga hittel hirdetett észelveit a hivatalosan előírt tanokkal. Nem lehetett könnyű, hiszen Greguss még a metafizika alapkérdéseiben is az agnoszticizmus talaján állt, az iskolabizottsági tagok pedig éberem öröködték azon (különösen az ominózus iskolabizottsági gyűlést követő néhány hónapban), hogy tanítása során ne hangozzék el olyan teista, deista, panteista tétel, amely ellenkezik vagy perel a tételes vallás elveivel. Igazgatói megbízását a kényszer szülte. *Ballagi-Bloch* távozása és *Petz Gyula* betegeskedése folytán egyszerűen nem volt más választása az egyházmegyének. Meg kellett alkudnia a helyzettel: el kellett fogadnia a tevékeny közéletisége révén városszerte tisztelt,

széles látókörű és mozgékony fantáziájú fiatal Gregusst. Azt viszont már a liberális eszmék nagyfokú térhódításának és az iskolai élet demokratizálódási folyamatának a számlájára kell írunk, hogy az egyházmegye a későbbiekben „egyenesen az oktatókra bízta” az igazgatók és a gazdálkodási és fegyelmi ügyekben eljáró *efórusok* 3—3 évre történő kijelölését, illetve a két tisztség betöltésének a jogát. Mindössze azt kötötte ki, hogy az *iskolai tanács sorban ruházza fel* velük az oktatókat.

Közben a város és a városvezetés szelleme, amelynek formálásában — ahogy erre a *Toldy Ferenchez* írt lelkendező levélből következtetni lehet — Greguss jelentékeny szerepet játszott, erős radikalizálódásnak indult. A közeli mezőberényi és orosházi (csáköi) földfoglalások izgató híre nem várt lendületet adott a szegények követeléseinek. A vezetők: *Doleschall János* polgármester, *Mojsisovics Sámuel* bíró és *Tót Sámuel* kapitány alig tudták fékezni az elszabadult indulatokat. Volt, hogy nem is sikerült nekik, ahogy erről a „nagyváradai cs. kir. Haditörvényszéknek 146/1850. számú” február 27-én kelt irata tanúskodik. Ez a fent nevezettek ügyében a „legszigorúbb vizsgálat” elrendelésére és lefolytatására kérte és kötelezte Békés vármegye főnökét: *Stachó Jánost*. Népgyűlések tartása, katonáskodásra kényszerítés és önkényes újoncoztatás, erőszakos elhurcoltatás és anyagi megvesztegethetőség, vagyonek Kobzás és tulajdonháborítás, földosztás (Décsi pusztá, Kondorosi pusztá) és felakasztással agyonlövétéssel való fenyegetés (*Balla Károly* uradalmi kormányzót ezzel fenyegette meg *Mojsisovics*, amikor vonakodott az örsereggel hadba vonulni), hatalommal való visszaélés és személyi szabadság megsértése (ugyancsak ő „*gr. Venheim* sic! *Károlynét*, tábornagy *Radetzky* Ő Excellenciájának leányát” akarta elfogatni Szarvason) egyaránt szerepelt a felhozott vádak között.

Legradikálisabbnak a nagykereskedőből lett városbíró: *Mojsisovics Sámuel*, a Védegyelet helyi szervezetének alapítója bizonyult közülük. Ezt a *Szabadság, egyenlőség, testvériség*-ről meg *Az 1848. évi országgyűlésről* írt liberális szellemű művei is tanúsítják. Úgy látszik, nem sikerült tökéletesen tisztáznia magát az ellene felhozott roppant súlyos vádak alól: a haditörvényszék ugyanis 5 évre és vagyonek Kobzásra ítélte. Megérdemelné, hogy méltó emléket állítson neki valaki, részletesen elemezve 1848-ban vállalt szerepét. Büntetésének letöltése után javait visszakapta ugyan, Szarvason azonban nem maradhatott többé. Az öcsödi határreszen lévő báboczkai birtokára internálták. 1861-ben halt meg.

A szellemi irányító Greguss életének arról a körülbelül 6—8 hónapjáról, amely Világost közvetlenül megelőzte, illetve követte, nincsenek egybehangzó adataink. A mozgalmak napokról ugyanis Greguss nem készített feljegyzéseket, adata ha igen, elsodorta az áradat. Eppen ezért legfeljebb csak több-kevesebb sikerrel megrajzolt mozaikképet formálhatunk róla, eleve számolva azzal, hogy a fő vonások viszonylag hívebb megrajzolása mellett a részletek realizmusához nélkülözhetetlen apró adatok híján, könnyen tévedésbe eshetünk.

Legnevesebb méltatója, *Riedl Frigyes*, aki a *Kisfaludy Társaságban* halálának negyedszázados évfordulóján ünnepi ülés keretében megemlékezett róla — sajnos — nagyon szűkszavúan intézte el ezt a súlyos történelmi időszakot. Annyit említett csupán, hogy „miután a szabadságharcban mint katona részt vett, tíz hónapig Nagyváradon volt bebörtönözve”. Majd néhány mondattal

később — Greguss szavaira támaszkodva — még ezeket közölte: „Meglaktam az aradi kazamattákat, a nagyvárad kastélyt s a pesti Károly kaszárnyát”. Az eseményeknek ez a fajta összesítése zavarja a pontos értelmezést és a tiszta látást. Nem tudhatni meg belőle, elveiért hányszor került szembe a törvénnyel; azt sem, mikor volt az aradi kazamaták lakója. Nem érzékelteti, volt-e Aradnak valami köze a fentebb emlegetett nagyvárad státusfogsághoz; összekapcsolódott-e valamiféleképpen a kettő a vizsgálat során, vagy más-más „bűnök” megtorlásának a fájdalmas színhelyei voltak, továbbá, hogy a Károly-kaszárnya „meglakása” nem a későbbi, 1863-as sajtóvétség nyomán Gregussra kirótt 6 hónapos elzárásra vonatkozik-e?

A különböző szintű visszaemlékezések egybehangzóan állítják, hogy nyilvánosan és sajtó útján terjesztett felforgató eszméiért került bajba, s ez igaz is. Abban azonban már nincsenek egy gyékényen; mikor és hogyan jutott Greguss az „igazságszolgáltatás” karmai közé. Azt sem tudatják, mikor, hol és melyik ezredben szolgált. *Benka* például így beszélt: „1849. őszén *Paál Ede* (valójában *Gál Eduard!*) cs. kir. biztos Greguss Ákost a nép előtt tartott s *Doleschall János* szarvasi polgármester által kinyomtatott felolvasásai és szónoklásai miatt a tanszékről végkép eltiltá s utóbb elfogató.” *Nádor* már óvatosabban fogalmazott. Így: Gregussal „hasonlóan bántak el”, mint az önmagát rehabilitáltatni hasztalan igyekvő *Ballagival*; — „*Gál Eduard* kormánybiztos a protestáns autonómia dacára állásából felfüggesztette”. A lexikonok alapján pedig a következő hézagos kép tárul elénk: Greguss „az 1848—49. mozgalmakban tevékeny részt vett mind a helyi, mind a megyei életben, majd a táborban is, mind írói munkásságával: *Hitvallomása egy papnak Rousseautól* ford. *Gerő* (Szarvas, 1848), *Gyászdalok* (u. o. 1848); *Szarvasi naptár* (1849). Ezekért a nemzeti katasztrófa után üldözésnek volt kitéve, tanári állásától megfosztották, s midőn megtudta, hogy az elfogatósi parancsot kiadták ellene, egy ideig álnév alatt (*Müller Károly* néven — E. L.) mint tanító működött *Török Gábor* híres aradmegyei alispán gyermekei mellett, aki maga mint béresgazda rejtőzött saját birtokán. Később a katonai szigor egyhültével jelentkezett, s ekkor elítéltetvén tizenegy havi fogságot szenvedett a nagyvárad vár börtönében. Tanári állását kiszabadulása után sem nyerhetvén vissza, *Toldy Ferenc* eszközzésére a *Pesti Naplónál* lelt alkalmazást *Török Jánostól* igen szerény feltételek mellett”.

Mi a legrészletesebb szócikk-író: *Négyesi László* szavait idéztük, aki akár *Benka* és *Nádor* és a többi ismertető csak egy státusfogságról tudott. Nem beszélt sem Aradról, sem Greguss két évvel későbbi második letartóztatásáról. Raboskodása összidejét viszont megemelte egy hónappal. Hogy a csaknem teljes évet kitevő büntetésbe beleszámította-e annak a több hónapos vizsgálati fogságnak az idejét, amit Greguss az 1852-es *Mezei alföldi naptárban* elrejtett, forradalomra bátorító gondolata miatt szenvedett el, nem állapítható meg.

Greguss sem volt sokkal beszédesebb. Öccse felett mondott emlékbeszédében a következőkre emlékezett vissza: „1849. augusztusában *Gyula* betegen Szarvasra került. Szökéssel, osztrák fogságból menekülve, mint elcsigázott földönfutó Szarvasra ért, ahol neki, még akkor meghagyott tanári állásomban némi támaszt nyújthattam. Visszajutván szállásom birtokába (mely elébb hadi kórháznak volt berendezve), *Gyulát* s többi honvéd s egyéb menekült rokonainkat s

barátinkat úgy ahogy elhelyeztük, s óh, botorság! még hinni mertük, hogy az országos égés közepett a mi kunyhónk meg lesz kímélve. Az ostromállapot szolgálai elkezdték munkájokat; a haza a kétségbeesés görcseiben vonaglott; a nemzeti élet megszűnt; a családi élet rejtőzve pihegett, s mindenki szívósabban, forróbban ragaszkodott ama kedveseihez, kiket még el nem ragadtak. Nekünk is voltak bujdosóink, volt halottunk, annál jobban esett együtt lehetnünk, akik még megvoltunk”. Ám hamarosan abban is csalódtunk, hogy *Gyula* a rideg telet „kedélyes szállásunkon” velünk együtt töltheti el. „*Egy császári biztos hivatalomtól rövid hatalomszavával megfosztott; egy emberséges szolgabíró pedig azonnal távozásra is intett, parancsa lévén, hogy elfogasson.* Széjjel szóródtunk, s a megüresült házat *Gyula* hagyta el utolsó”.

Eszerint tehát Greguss már augusztusban otthon volt, sőt még valamikor az ősz elején a július 28-án katonai kórházzá átalakított iskolaépületben lévő hivatali lakásába is visszakerült. Az azonban kizártnak látszik, hogy a gimnáziumi traktus tatarozása és átmeszelése után, az új tanév megnyitásakor (október 16-án) munkába is állt. Erről mindenképpen szólt volna.

A *Békés Megyei Levéltár* IV. b. 151. számú ún. királybiztosi elnöki fondjának 1849. évi iktatókönyvéből (az 1199. számú, december 14-re keltezett irat hiányzik) az derül ki, hogy a Greguss elleni hatósági hajszára *Réthy Lipót* perének folyamánként került sor. Ettől függetlenül azonban kellett hogy legyen olyan más központi intézkedés is, amely már ez előtt azt tette *Lakatos Károly* szarvasi főszolgabíró hivatalos kötelességévé, hogy Gregussat azonnali hatállyal mozdítsa el állásából, és tartóztassa is le. Mint látni fogjuk, jogos a hipotézisünk. *Gyulai Gaál Eduard* (rá hivatkoznak a visszaemlékezések) ezzel kapcsolatos rendelkezését azonban mindaddig nem sikerült előkeritenünk. Ugyanakkor azt a feltevést egyértelműen el kell vetnünk, hogy a szegedi cs. kir. kerületi főbiztos esetleg a szarvasi tanulóifjúságnak arra a feljelentésére alapozta kegyetlen döntését, amely többek között olyan elképesztő indokkal tiltakozott *Ballagi* és Greguss további alkalmazása ellen, hogy nevezettek szakmai felkészültsége, általános kulturáltsága, tudása nem üti meg a kívánt színvonalat. Ennek eldöntése különben is egyedül az iskolafenntartóra tartozott; a politikai hatóságot legfeljebb csak tizedlegesen azaz valamilyen „súlyosan kompromittáló” vád kísérő motívumaként érdekelhette. Csak ezért — a protestáns autonómia korában — nem távolíthatta el *Gaál* egyikőjüket sem. Arra viszont nyomatékosan felhívja a fiataloknak ez a valószínűleg kívülről irányított machinációja a figyelmet, hogy a vérszomjas helybeli királpárti-aulikusz erők bűnbakokat kereső galád elvakultsága (ébersége?) kétfrontos támadást indított a két neves tanár ellen, egy-szerre kívánván szakmailag és politikailag megsemmisíteni őket.

Greguss valószínűleg október elején hagyta el *Lakatos Károly* főszolgabíró figyelmeztetésére Szarvast, és vállalt nevelői munkát *Török Gábor* volt alispán családjánál. A kegyetlenségéről hírhehd „bresciai hiéna”: a teljhatalommal felruházott *Haynau* embertelen bosszúhadjáratának kezdeti időszaka ez — az aradi és a pesti kivégzések vérgőzös kora. Nem volt semmi túlzás a költő *Tompa Mihály* ama szavaiban, melyekkel a rettegésben élő nemzet sorsát, a családi kötelékek felbomlását, a kilátástalan, sivar életet festette:

Sokra sír, sokra vak börtön borul,
Kik élünk, járunk, búsan, szótlantul;
Van, aki felkél, és sírván megyen
Új hont keresni túl a tengeren.

... gyalázat reánk!
Nem elég, hogy mint tölgy, kiváगतánk:
A kidőlt fában őrlő szű lakik ...
A honfi honfira vádaskodik.

Testvért testvér, apát fiú elad ...

Haynau, aki egy évvel korábban vandál módra torolta meg az olasz hazafiak felkelését, nem rettenve vissza a nők megkorbácsoltatásától sem, most a magyar forradalom és szabadságharc lelkes katonáin és bátor szószólóin próbálta ki erejét, és vett rajtuk kíméletlen bosszút. Igazi rémuralmat teremtett. Élvezte a hatalmat, még inkább hogy félték tőle, és nyugtalan szívvel emlegették nevét. Talán még *Radetzky* kétes értékű, közismert szellemes mondása is tetszett neki — az első fele mindenesetre: „*Haynau* olyan, mint a borotva, használat után jól el kell tenni”.

Greguss nagy szerencséjére a megtorlás legvéresebb időszakát szabadlábön töltötte, s kivárhatta, hogy az éles „borotvát” használat után 1850. júliusában tokba tegyék. Különben feltétlenül súlyosabb büntetés várt volna reá. Persze, azt sem lehet megcáfolhatatlan igazságként kezelni, hogy önként jelentkezett. *Benka* például azt állítja, hogy a szegedi ker. főbiztos „elfogató”. Az viszont minden kétséget kizáróan igaz, hogy a politikai hatóság már 1849. novemberében szaglászott utána. *Lakatos Károlynak* a királyi biztos címére küldött és Gyuláról Szegedre továbbított, november 30-án kelt szűkszavú kísérő irata igazolja ezt, amely így szól: „*Szóval tett meghagyása folytán Nagyságodnak, ide zárva van szerencsém megküldeni szarvasi volt Tanító Gregus vagy Gerő Ákos személyes leírását*”. Sajnos, a jellemzést Szegedre továbbították, s az eredetiről — az akkori szokás szerint — másolatot nem készítettek. Így aztán nincs semmi nyoma a *Békés Megyei Levéltárban*.

A személyesen bekért jelentés arról tanúskodik: kezdettől fogva tudott dolog volt, hogy a *Gerő Ákos* név mögött Greguss rejtőzködött. Szarvason nyilván mindenki tudta. Egyértelművé azonban csak *Réthy Lipót* vallomásával lett. Hivatalosan is. Kissé váratlanul hat ez, minthogy *A Békés és Aradmegyei Réthy család történetére vonatkozó adatokból* (összegyűjtötte *dr. Réthy László*, Budapest 1908) hosszú ideig úgy tudtuk — a szarvasi nyomdász, idézzük, „1849-ben kijelentette a polícia előtt, hogy a *Gerő Ákos* név alatt nyomdájában megjelent röpiratok szerzője nem Greguss Ágost volt”. *Réthy* szavainak igazában — jóllehet Greguss is így tudta — jogosan kételkedhetünk, hiszen állításának valótlanságát a *Doleschall János* által kiadott március 15-i beszéd címlapja azonnal igazolhatta volna. Nagy kockázattal járt tehát. Nem lehet kétséges viszont, hogy ha csakugyan megpróbálkozott vele a derék nyomdász, s különösen pedig ha sikerült is elhítenie a vizsgálatot teljesítő hivatalnokokkal, nagy

szolgálatot tett Gregussnak, aki a nyomozó hatóság időleges félrevezetésével egérutat nyert, és el tudott menekülni Szarvasról.

Az 1849. november 20-án Szegedre felterjesztett jellemzés és a vele kapcsolatos tudakozódás egyértelműen Réthy vallomásának folyományaként kezelhető. Ne lepődjünk meg azon, hogy a visszaemlékezések hol Szegedet, hol Nagyváradot emlegetik, mint a kerület székhelyét. *Sashegyi Oszkár*nak *Az abszolútizmus-kori levéltár* című, példás levéltárosi gondossággal összegyűjtött nagy értékű munkája világos magyarázatot ad erre. Ebből — és természetesen egyéb megyei levéltári adatokból is — tudjuk, hogy a szegedi kerületet — az irattári anyag értelemszerű szétosztásával — 1850. áprilisában megszüntették, s Békés és Csanád megyét a nagyváradi, Csongrádot a pesti kerülethez csatolták. Vagyis az előzetes szegedi puhatolózások után, s tegyük hozzá: a Greguss szarvasi tanári tevékenységét megtiltó rendelkezés után ügyét áttették Nagyváradra. Belejátszhatott azonban az a tény is, hogy az 1852-es újabb pert — mint említettük, erről nem tudtak a szerzők — már elejétől végig a nagyváradi haditörvényszék tárgyalta, s a két dolgot valahogy összemosta az idő.

Való, hogy már a 940/1849. számú BML—BCSM irat azt közölte, miszerint a rövid időre hazakísért „*Réthy Lipó*tól bekerült gúnyiratok a tegnapi napon (azaz november 20-án) ő Mltsgának, Cs. kir. ker. főbiztos úrnak *Gorovei Kristóf* megyei esküdt által alkalmilag Szegedre elküldettek”; tehát a jellemzésen kívül a corpus delictiként szolgáló nyomtatványok is (a március 15-i beszéd is!). Még egyértelműbbé teszi a Gerő-Greguss azonosságot annak a dec. 14-i 1199/1849. sz. iratnak az iktatókönyvi bejegyzése, amely szerint „a szarvasi járás főbirája *Réthy Lipót nyomdász felterjesztése után beadja Greguss vagy Gerő Ákos és Fidicinis János szarvasi lakosoknak a lázongásra izgató gúnyiratait*”; az intézkedés módjára pedig a következő tájékoztatást közli: „*Amennyiben Greguss Ágost szökésben vagon, az őt érdeklő iratok feltartatnak megérkezéséig, Fidicinis János gúnyiratai pedig, mint species facti felterjesztetnek a kat. ker. parancsnoksághoz*”.

Annak eldöntésére, hogy voltaképpen mikor lett Greguss az aradi kazamaták lakója, nincsenek adataink. Jogos a feltevésünk, hogy házigazdájával együtt került oda, aki hozzá hasonlóan szintén börtönnel lakolt 48-as közszerepléséért és hazafiúi lelkesedéséért. Valószínűleg együtt várták ki az alkalmas pillanatot, és csak akkor jelentkeztek, amikor a terror enyhülni, a személyes biztonság erősödni kezdett.

Török Gábor ügyét, aki mind alispáni beosztása, mind birtokai révén Arad megyei illetőségű volt, természetesen nem tárgyalhatta sem a szegedi, sem a nagyváradi haditörvényszék. Minthogy a *Békés megyei Levéltárban* nincsenek 1850-es keltezésű Gregussra vonatkozó iratok, hajlamosak vagyunk arra következtetni, hogy perüket együtt tárgyalták. Nem kétséges: Greguss számára ez ígértetett kedvezőbbnek. Ha tehát ő dönthetett ebben, nyilvánvalóan amellett kardoskodott, hogy perét Aradon vagy Temesvárt tárgyalják. A 13 vértanú városában ugyanis egyenesen politikai baklövés lett volna már akkor, hogy túl kemény ítéleteket hozzanak az ún. jegyes közéleti férfiak ellen. Talán ez a körülmény magyarázza, hogy Greguss első perbe fogásának háttéréről haditör-

vényszéki tárgyalásairól és az ott hozott ítéletről a gyulai levéltárban nem szerezhetünk semmi felvilágosítást.

Érthetőbb ennél, hogy arról sincsenek adataink, mikor és hogyan került kezébe tanártársának, *Ballaginak* 1850-ben Szarvason kiadott szólásmondás gyűjteménye, amely arra készítette, hogy behatóan foglalkozzék velük, és értékezést írjon a közmondásokról. Ebben az 1851-ben készített kis tanulmányban (megtalálható a *Ráth Mór* nyomdájában 1872-ben megjelent Greguss-tanulmányok II kötetében) *Dugonics András és Erdélyi János* hasonló témájú munkájának ismeretében szükségesnek érezte Greguss, hogy tisztázza nézeteit és rögzítse saját maga tudományos elképzeléseit, különbséget téve a közmondások alfajai: a *példabeszédek*, a „szójárások” azaz *népies frázisok*, továbbá az *elvmondatok* — *Dugonics* szerint — *jeles mondások* esztétikai és logikai minősége között.

Közösségi terméknek, nem kizárólag egyéni érzéseket tükröző ügyes szóképeknek, képes nyelvi kifejezéseknek tartotta őket. Az volt a véleménye, hogy „akik közmondásokat csinálnak, nem annyira önálló egyénekül, de inkább mint a *népi közeszmélet* képviselői működnek, s a meggyőződést, mely mindnyájoké, közvetlenül és szándéktalanul fejezik ki. A megformálásban nem zavarja énies elfogultság őket.

Nem azonosult tökéletesen a nagy mintakép: *Erdélyi János* nézeteivel, aki azt állította, hogy „*valamint a nemzeti költészet elemei a népdalokban vannak lerakva, úgy a bölcselműség első alkatrészei a közmondásokban keresendők*”. Greguss kevesellte ezt. Ő a közmondást „*mind a költészet, mind a bölcsészet közös csirájának*” tartotta, s ekként fogalmazta meg a *népi gondolkodás legősibb megnyilvánulásáról* vallott elvét: „A közmondás — legalább a példabeszéd és szójárás — korszaka régibb a dalokénál, habár ebbe is betերjed; a dalok támadása (értsd: keletkezése) már nagyobb érettséget tesz föl, mint amennyi a közmondásokhoz kell; s még nagyobb a tudós élet kifejlése. A nép mindön gyermek, csinál közmondásokat, mint ifjú költ, mint férfi bölcselkedik”.

Az időbeli kategorizálásnak, mondjuk így: a tetszetős korszakolásnak ez a fajta elve nemcsak végtelenül mesterkélts és erőszakolt, hanem egyenesen tudománytalan is. Nem veszi figyelembe a nyelv alapvető társadalmi funkcióját. Kivédhetetlen ellentmondásba került Greguss is, amikor a biológia törvényeit az emberi társadalomra s a nyelv történelmi fejlődésére vonatkoztatva, a fenti következtetéseket vonta le tanulságként. Ha ugyanis a közmondásokat — mint állította — a népi filozófia első megnyilatkozásaként üdvözölhetjük (vagyis nemcsak a költészet őseinek, forrásának tekintjük), úgy velük csak a fejlődés fejlettebb szakaszában — Greguss terminológiájával élve — a „férfi” korban volna szabad találkozni, a logikai érettség és életismeret gyengébb, primitívebb szintjét képviselő „gyermekkorban” semmi esetre sem.

Téziséhez alig érzékelhető módosítással később is ragaszkodott. Az Akadémia *Erdélyi János* emlékülésén (1869. április 17-én) nem erőltetve a korszakolás teóriáját, azt állította, hogy *a költészet bölcsellete* s mindenekelőtt *a közmondások gyűjtése* a legtermészetesebb átmenet a költészet és bölcsészet között, mert a közmondásokban „*mintegy csirákban a költészettel együtt a nép összes bölcselete is le van téve . . . , a közmondásokban villan meg a nép első költői és bölcsészeti tudalma*”. Teóriája egyben azt is tükrözi, hogy elvetette kortársainak

azt az elvét, amely a szállóigék és közmondások ritmikusságát tapasztalva és megmagyarázni akarva, azokat egy-egy vers (dal) olyan általános igazságokat megfogalmazó, önállósult verssorának tekintette, melyek aztán az érzelmi és logikai erők tömörítésével állandósuló szókapcsolatokká, közkedvelt sztereotípiákká váltak.

A szarvasi gimnázium történetét megíró *Benka Gyula* és *Nádor Jenő* is megerősíti, hogy Greguss még büntetésének a letöltése után sem kerülhetett vissza a tanári katedrára, pedig utóda: *Domanovszky Endre* magasfokú humanizmust tanúsítva, 1850. március 6-án írt levelében világosan kijelentette, hogy „ha hazánk viszonyai olyanképpen megváltoznának, miszerint *Gerő* úr tanszékét visszafoglalhatná, én azt neki szívesen átengedem” (*Ev. Orsz. Levéltár; Békési esp. iratok XIII. 6. 34. sz.*) Erre azonban nem került sor, sőt azt kell mondanunk: Greguss kockázat nélkül még magántanítást sem vállalhatott többé. Önmagát is, munkaadóját is súlyos bajba keverhette volna. Az 1850. június 27-én kiadott legfelsőbb császári pátensre hivatkozással ugyanis a központi hatalom „a tanulók jövődöbeli gondolkodásmódja” védelmében körültekintő felügyeletet rendelt a házitanítókra, mert „több tapasztalt s feljelentett eseteknél fogva azon meggyőződést szerzette, mikint nevelők és magántanítókul gyakran oly egyének fogadtatnak fel vagyonosb házakba, kik politicalai vagy erkölcsi tekintetben nincsenek egészen észrevétel nélkül, vagy kik politicalai vétség miatt büntetve is voltak”. Számára tehát a kenyérkeresetnek ez a csatornája is eldugult.

Nem tudjuk, miből élt. Felesége esetleges hozományából? De volt-e földtulajdona vagy személyes vagyona? Vagy álnéven írt, gyengén dotált szépirodalmi műveinek honoráriumából? Az Akadémia titkárával: *Toldy Ferenc*cel fenntartotta kapcsolatait. Esetleg indifferens, politikamentes tudományos vizsgálódásokkal ütötte el idejét? Vajon nem ezek közé kellene-e sorolnunk azt az elméleti eszmefuttatást is, amelynek megírására tanártársa, *Balagi Mór* közmondásgyűjteményének az áttanulmányozása után vállalkozott? Ekkor határozhatta el azt is, hogy apja emléke előtt áldozva, megjelenteti *Greguss Mihály válogatott kisebb munkáit* (talán volt tanítványainak áldozatkészségére számítva), amelyet aztán annyira veszélyesnek minősített a cenzúra, hogy már a megjelenése előtt elkoboztatta és megsemmisítette.

Greguss Ágost politikai szemléletén alig-alig változtatott valamit az ekkor kitöltött börtönbüntetés. Tovább őrizte és ápolta 48 szellemét kiszabadulása után is. 1852. tavaszán — s nem 1854-ben, ahogy *Réthy László* írja — miatta került ismét bajba. Ekkor *Döry Gábor* nagyváradi területi főbiztos rendelkezésére jutott újra bíróság elé. A bajt a *Réthy*-nyomdában megjelent „szarvasi naptár” hozta reá, és hozhatta volna a nyomdatulajdonosra is, ha Greguss nem vállalja magára a teljes felelősséget, azt állítván, hogy titkába senkit se avatott be, még az *Alföldi Mezei Naptár* kiadóját sem. Az történt ugyanis, hogy az év augusztus-november hónapjait ismertető 8—8 soros versikéket úgy fogalmazta meg, hogy a verssorok kezdőbetűit összeolvasva — *Bonyhády Gyulának*, Békés megye főnökének az állítása szerint „e szavak jönnek ki: szabadság, forradalom, nép uralom győzni és boldogítani fog”.

Ez ugyan így nem teljesen igaz; Greguss csak a kétharmadát írta, s körülbelül a felét állította. Ennyi telt a 32 betűből: „A forradalom győzni és boldogítani fog”. Ez is tökéletesen kimerítette azonban az izgatás vádját. Tény ugyan, hogy az egyes hónapokhoz kapcsolódó természetleíró, évszajjellemző versikékben tudatosan elhelyezett forradaloméltető intelem bizonyosan nem tűnt volna fel senkinek, attól függetlenül, hogy a nehezményezett, inkriminált rész Világos hónapjával: augusztussal kezdődött, és ha egyes sorait a történetek ismeretében hajlandók vagyunk mi is allegórikus értelműnek látni ma már. De ugyan ki figyelt volna fel erre a *Balassi* költészetében gyakori, XVI. századi reneszánsz ízlést tükröző költői fogásra? De álljon itt bizonyosággal maga a vers:

Augusztus:

A' virág lehervad' s helyében gyümölcs nő:
Fiatalság után férfikor jön elő.
*Ott, hol a virágzás akadályozva lett,
Rossz lesz a gyümölcs is, mely utána fejlett;
Remény csak ott lehet gazdag aratásra,
Ahol időt hagytak illő virágzásra.*
Diszes fiatalság, örülj hát korodnak!
A munka napjai majd feltornyosulnak.

Szeptember:

Lassan és szomorún húzódik életünk,
Omladékok felett ingyen epekedünk;
*Majd a keserves múlt, majd a kétes jövő
Gyászban és ijesztve tünedeznek elő!*
Ők kettészakítván az ember kebelét,
Zavarják a vidám jelennek örömét . . .
Nosza hát, a bának többé helyt ne adjunk!
Itt van már a szüret, igyunk és vigadjunk!

Okotóber:

*Ékes tavasz és nyár ti már elmentetek,
S a föld élete is elmúlt tivatelek.
Beköszöntvén az ősz, haragos urunk lett,
Osztvá dért és ködöt harmat s napfény helyett.*
Lankadás szállta meg most a természetet;
de az ember munkál, mert arra született:
Ott, hol az időben serényen fáradnak,
Gazdag jutalmakat biztosat várhatnak.

November:

Itt van a November, a borongás hava,
Teli betegséggel, ködökkel megrakva;
A paraszt embernek megszűnik munkája:
Nincsen-e valami hasznos mulatsága?
Im vegyetek könyvet (kapni olcsó pénzen),
Forgassátok aztat a hosszú estéken!
Olyan a ki eddig gondolt csak testére
Gondot fordíthat most becsesebb lelkére!

A titokra tavasz elején derült fény. „A naptárnak már minden példánya elkelt, midőn Greguss Ágost női társaságban (titoktartás ígérete mellett) elárulta csínyét . . . Másnap az egész város a versekről beszélt, s a kiadó csakhamar a cs. és kir. bíróság elé került. Greguss fogházbüntetést kapott, a kiadó pedig szigorú intést, hogy hasonló kihágás nyomdai szabadalmába kerülhet” — ismertette a kellemetlen ügy végső kimenetelét a családtörténetet író *dr. Réthy László*.

A megyei levéltárban fellelhető iratokból csak annyi tudható meg, hogy a cs. kir. csendőrség Gregusst április 4-én adta át a megyei várnagynak, illetve, hogy 10 nap múlva, április 14-én szállították el „ismét” Aradra a helyőrségi hadbíró-ság elé (azaz már volt ott előzőleg is), „és pedig az illető főszolgabírótól vett értesülés szerint a szarvasi idei kalendáriumban a hónapok lapjain közzétett verseiért”.

A május 2-án végzett házmotozásról nincsenek pontos adataink — a csendőrség ugyanis nem volt köteles tudatni vizsgálódásainak eredményét a főszolgabíróval. A nagyvárad kerületi főbiztos: *Dóry Gábor* csak annyit árult el *Bonyhád Gyula* Békés megyei főnöknek 1852. május 15-én írt levelében, hogy a „Cs. kir. Csendőrség” házmotozása alkalmával „Greguss lakában számos tiltott és gyanús kéz- és röpiratok találtattak, melynek következtében Greguss elfogatott, iratai, könyvei zár alá vétettek, maga pedig az Aradi helyőrségi hadbiztosságnak adatott által”.

Greguss ügyére ezzel jó fél évre homály borult. Az aradi hadbírószágon történetekről nincsenek sem hivatalos iratokból, sem egyéb korabeli írásos feljegyzésekből eredő ismereteink. Hónapokon át csak apjának tanulmánykötete, a Réthy nyomdában krudában — azaz füzetlen állapotban talált — *Greguss Mihály válogatott kisebb munkái*-nak kiadási körülményei, cenzúrázásának módja foglalkoztatta a megyei és a járási politikai-közigazgatási hatóságot. A beállott néma csöndet *Greguss Mária*nak (*Gregussné Kemény Mária*) 1852. decemberében vagy 1853. januárjának első napjaiban benyújtott tudakozódása és kérvénye törte meg. Ebben „az országos császári és királyi katonai és polgári kormányzóságtól” férje, az időközben Nagyváradra átszállított Greguss „mie-lőbbi elítéltetéséért” — azaz perének gyorsított eljárással történő lezárásáért „könyörgött”.

A beadványra a nagyvárad ker. cs. kir. főispán 1853. januárius 11-én kelt iratával válaszolt. Ebben a Békés megyei főnök útján arról tájékoztatta Gre-

gussnét, hogy „férje múlt hó 9-én ingerlő iratok és képek birtoklása 's illetőleg szerkesztése miatt a kiállott 7 1/2 havi vizsgálati börtönön kívül négy heti fogságra elítéltetett”. Jogos a kérdés: vajon nem ezzel a büntetéssel azonosítható-e az a 10—11 hónapos fogság, amelyről az irodalomtörténész *Négyesi László* és a két szarvasi gimnáziumi igazgató: *Benka Gyula és Nádor Jenő* beszél. Két apró adat szól csak ellene. Az egyik, hogy általában úgy tudták, *önként* jelentkezett, itt pedig határozottan az áll, hogy „elfogatott”; a másik meg, hogy „ismét” Aradra került. Nehezen képzelhető ugyanakkor az is, hogy Greguss hivatalos hatósági papírok nélkül, ismerve *Gaál Eduard* ellene kiadott elfogató parancsát, haza mert volna menni Szarvasra, kiteve magát egy esetleges letartóztatásnak. *Réthy* is csak úgy bízhatta meg a *Magyar alföldi legújabb kalendárium* (így emlegeti *Réthy László*) munkatársi-szerkesztői feladataival, ha előbb megbizonyosodott „ártatlanságáról” — hivatalos iratainak érvényességéről. Vagy csak rövid egy-másfél hónapos vizsgálati fogságot szenvedett? Ez az idő viszont az akkori ügyintéztést ismerve, túl rövid lett volna. Elképzelhetetlen pedig, hogy büntetésének összeidejébe ne számította volna bele Greguss azt a 9 teljes hónapot, amelyet 1852-ben szenvedett el és töltött ki.

1853 január közepén már kétségkívül együtt élt felesége családjával. Hazaengedték. Nem Szarvasra, hanem Csabára. „Ideiglenes illetőségi helyeül” ugyanis Csabát jelölte ki a nagyváradi haditörvényszék, s ott a *Pólner Lajos* főszolgabíró irányította járási hatóság felügyelete alá rendelte.

Fegyelmезetten élt, csöndben, nyugodtan. Magaviselete ellen nem is emeltek kifogást a város elöljárói, amikor a főszolgabíró hivatalos jelentés adására kötelezte őket. *Millyó Mihály* bíró, *Lipták János* esküdt és *Szemián Sámuel* jegyző február 8-án *hitelesen* azt bizonyították, „mikint Greguss vagy *Gerő Ákos* úr, — míg városunkban egy holnap óta tartózkodott — magát mind erkölcsi mind politikai tekintetben dicseretesen, illedelmesen, átaljában úgy viselete, hogy annak maga viselete ellen nemcsak hogy legkisebb kifogásunk nincsen, de azt példás jónak állíthatjuk. Ki is midőn nyilvánított szándékához képest magának útlevelet óhajt szerezni — eme kívánsága tellyesülhetése végett kiadtuk jelen bizonyítványunkat”.

A csabai előjáróság igazolását még aznap megerősítette *Lehotzky* szolgabíró is, megtoldva azzal, hogy Greguss Csabán „legelvonultabb életet” élt, s alkalmas arra, hogy „magán tanítói alkalmazást kereshessen”, vagy „*Toldi Ferenc* meghívása folytán mint dolgozó-társ élelmét kereshesse”. Más szóval „útlevel nyerésére” is alkalmasnak tartotta, azzal a megszorítással, hogy annak „érvényessége csupán Pestre korlátozódjék”. Nem is kellett több ennel.

Greguss azok közé az internáltak közé tartozott, akiket nem kötelezett „egy bizonyos helyen való tartózkodásra” a haditörvényszék. A beadott igazolások, továbbá a bemutatott és elolvasott *Toldy Ferenc*-levél ismeretében nyugodt lélekkel ajánlhatta *Pólner* főszolgabíró is „a hatósági felügyelet alatt álló egyének útlevel-kiadásának engedélyezése jogával felruházott kerületi főnöknek” hogy Greguss számára, kinek az ismert irodalomtörténész „magán tanító alkalmazáson felül más, értelmiségéhez szabott munkakört” is ajánlott, *családja fenntartása* végett Pestre szóló passportot adjon. Békés megye főnöke 1853.

március 3-án további kézbesítés végett meg is küldte *Pólner*nek Greguss útlevelet, s el is távozhattott feleségével együtt Békés megyéből.

A realpolitika ideája 1853-ban már fészket vert benne. Valószínűleg hosszú vizsgálati fogsága alatt számolta fel harcos forradalmi elveit, és döntötte el, mit kell tennie. Ekkor indult el érzelmileg azon az úton, amely az irodalmi *Deák* párt irányítói közé vezette. Leszámolt álmaival, és honépítő tevékeny munkát sürgett a közöny világában. Az elvesztett szabadságharc bénító hangulatában — amikor az élők nem segítettek — a kulturális múltba fordult erőért és hitért. A *Pesti Napló*ban — itt kapott *Toldy* révén alkalmazást — közreadott *Jeles íróink csarnoka*-sorozat általános emberi igazságokat megfogalmazó portréival nemzeti önismeretet erősített a „nemzeti lét fennmaradásáért”. De már így: „A szentségtörő nyegleség óriásivá növekszik, mérgezi a magyar közönség eredeti ép ízlését, megtéveszti belátását, elkábítja fejét, s torlaszként útját készül állani a valódi érdemeknek. Most inkább, mint valaha, résen legyen a közönség, fegyverkezzék fel a jeles írók műveiben letett *örökös elve*ekkel, hogy megválaszt-hassa az árnyat a valótól, a hamist az igaztól, a halált az élettől. . . Vajha ne lehessen elmondani rólunk, hogy szemünk volt, és nem láttunk, fülünk, de nem hallottunk! *Átkozzuk el örökre átkos szalmatüzünket, a hiú csillám utáni kapkodást*, irtsuk ki gyököstül gyáva önzésünket, és piruljunk üres elbizottságunkért, buzduljunk valahára nemesebb munkásságra és *ne hódoljunk oly világcsúfos hetykeséggel azon agarász természetnek, mely ha maradványa vagy pótléka harciasságunknak, csak gúnyt — ha pedig komoly életcél, legmélyebb megvetést érdemel*”. (*Pesti Napló* 1853. okt. 30. *Kármán Józsefről* szóló elmélkedés)

Ebben a szellemben óvta 1857-ben *Jókait* is a *Dózsa*-drámáról írt kritikájában: „A költőnek *társadalmi kötelességei* is vannak, midőn ír. Neki nem szabad magát korából kiszakítani, sőt szolgálnia kell kora, nemzete valódi érdekeit. Csak ha ezekhez híven ragaszkodik, lehet kora s nemzete igazi tolmácsa. Ez a hűség az író jellemének egyik leglényegesebb alkatrésze. *Jókai elfelejtette, hogy épen most legkevésbé korszerű dolog az osztályok közt a feszültséget oly minden engesztelés nélkül felmutatni. Szeretetre, egyesülésre, összebékülésre tán soha nagyobb szükségünk nem volt, mint jelenleg. Nem éljük a kölcsönös bizalom, szilárdság és összetartás idejét, midőn a széthúzás bármi csekély példája is veszélyessé ne lehetne . . .*” (Tanulmányai II. kötet) Vagyis: „Menjünk vissza börtönünkbe / Csöndesebb halál van ott” — ami ellen *Arany* már 1848-ban óva intett. Fogadjuk el a „rablek” elvét!

Ennek a Greguss szempontjából is korszakos szemléletváltásnak a bizonyoságtévő nyomai csak börtönei és meghurcoltatásai után, a viszonyok kényszerítő hatására jelentkeztek életművében. Elvi-szemléleti „megrokkolásának” további vizsgálata éppen ezért kívül esik körünkön. Szarvason mindvégig töretlenül a felvilágosodás és a francia forradalom ideológusainak a radikalizmusát képviselte; szívvel-lélekkel harcolt a forradalom és a szabadságharc ügyéért.

A „józan magyar szemlélet”, meg „a nemzeti érdekű tárgyilagosság” elvét képviselő 48-as *Deák párti* politikának, amelynek a szolgálatába szegődött, érthetően nem volt érdeke, hogy Greguss vidéken végzett forradalmi tevékenysége ismertté váljék. Jól érezhette tehát *Czóbel Ernő*: ezért nem emlegették merész hangú írásait és fordításait, ezért hallgattak közéleti tevékenységéről is.